

Modernleşme kuramı ve gelişme sorunu

Fahrettin ALTUN

Giriş

Batılı olmayan toplumların değişim süreçleri, İkinci Dünya Savaşı

sonrasında, Amerikan sosyal bilimlerinin başlıca tartışma alanlarından birisi haline gelir. Bu dönemde, Amerikan entelektüel yaşamında, en genelinde, toplumlararası ilişkilerin düzenlenmesi kaygısıyla, Batı dışı dünyaya ilişkin yoğun bir bilgi üretimi söz konusu olmaya başlamış; Batı dışında kalan toplumların gelişmesi sorunu önem kazanarak öncelikle iktisadi bir çerçevede tartışıla gelen gelişme sorunu zamanla toplumsal, kültürel ve siyasal bağlamlarda da ele alınır hale gelmiştir. 1945 sonrasında gündeme gelmeye başlayan ve Batı dışı toplumların kalkınma süreçleri ile ilgilenen gelişme çalışmalarına iktisatçılar, sosyologlar, antropologlar ve siyaset bilimciler ilgi duymaya başlamış ve süreç içerisinde gelişme yazını olarak nitelenecek bir birikim gün yüzüne çıkmıştır.

Konuya farklı disiplinlerin ilgi duyması, modernleşme kuramı olarak adlandırılan ve 1950'li ve 60'lı yılların hakim bakış açısını oluşturan teorik bir çerçevenin yaratılması sonucunu doğurmuştur. Bir toplumsal değişme teorisi olarak beliren modernleşme kuramı, modernleşme sürecinin evrenselliği vurgusundan hareketle Batı dışında kalan toplumların da bu sürece katılmasının, şu ya da bu biçimde, mümkün olduğunu varsayarak Batı'nın izlediği tarihsel seyri, inceleme nesnesi olarak aldığı toplumlara izlenmesi gereken bir model olarak sunmuştur. Batı dışı toplumların gelişmesi süreci ile ilgilenen modernleşme kuramı, savaş sonrasında Batı dışı dünyanın değişim süreçlerinin incelenmesinde ve belli önerilerin ortaya konmasında etkin bir konum elde etmiştir. Modernleşme kuramının gündeme getirdiği yaklaşımlar yalnızca Amerikan sosyal bilim çevrelerinde değil, aynı zamanda Batı dışı toplumlar içerisinde de karşılık bulmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı dışı toplumlar içerisinde de Batılılaşma, modernleşme ve kalkınma gibi toplumsal değişme süreçleri üzerinde yoğunlaşmış ve bu süreçlere duyulan ilgi kuramsal zeminlerden siyasal iktidarlara kadar etkisini hissettirmiştir. Batılı olmayan toplumların birçoğunda gelişme süreçlerine ilişkin değerlendirmeler modernleşme para-

digmasından ciddi biçimlerde etkilenmiş ve fiili durumun da kışkırtmasıyla bu coğrafyalarda kalkınma bir amaç haline almıştır.

Savaş Sonrası Kalkınma Tartışmalarına Kaynaklık Eden Siyasal ve Toplumsal Gelişmeler

1945 sonrasında dünyanın gelişmekte olan uluslarından bahsedilmesinin ve bu çerçevede dünyanın azgelişmiş uluslarını kalkındırma amacıyla sosyal bilimlerin yoğun bir biçimde kalkınma konusunu tartışmaya başlamasının temelinde açık bir siyasi kaygı yatmaktadır. Savaş sonrasında dünyasında ekonomik ve toplumsal gelişme, Batılı olmayan dünyada istikrarsızlık ve komunizme karşı uzun dönemli bir çözüm olarak görülmeye başlanmıştır.¹

Gelişme problemi ile ilgilenen ve bu doğrultuda toplumların değişim süreçlerini kavramaya çalışan düşünürlerin ortaya koydukları ürünler bir gelişme yazınının gündeme gelmesine yol açmıştır. Gelişme yazınının şekillenmeye başladığı dönemde bir yandan iki kutuplu dünyada esen Soğuk Savaş rüzgarları, bir yandan yeni yeni bağımsızlıklarına kavuşan eski sömürgeler/yeni uluslar, diğer yandan ise uluslararası kuruluşların izlediği stratejiler azgelişmişlik sorununa eğilmeyi bir zorunluluk haline getirmiş, içerisinde bulunulan dünya siyasal konjoktürü *azgelişmiş* toplumların da modernleşme yönünde çaba harcamalarına, umut besler hale gelmelerine yol açmıştır. Ancak burada bir model sorunu gündeme gelmiş ve gelişmekte olan toplumlar için bu modelin Batı olduğu düşünülmüştür. Azgelişmiş toplumların Batı'nın gelişme aşamalarını izlemeleri bazı batılı kuramcılar tarafından 'normatif' olarak nitelenmiş ve Batı'nın model olma ayrıcalığı tartışmaya kapalı tutulmak istenmiştir.² Gelişme yazını varoluş gerekçesini, savaş sonrasında oluşan ekonomik ilişkilerin dengelenmesi ihtiyacında, endüstrileşmiş, 'ileri' Batılı güçlerin yakaladıkları siyasi ve ekonomik gücün devamlılığının sağlanmasında, Soğuk Savaş döneminin gerilimli ortamında Amerika'nın güvenlik ihtiyacını sağlama kaygısında ve de yeni dünya düzeninin bir görünümü olarak ortaya çıkan yeni ulus-devletlerin dünya sistemine entegrasyonunun sağlanmasında bulur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce uluslararası politikanın yürütüldüğü sahne Avrupa iken³ savaş sonrasında durum değişmiştir. Avrupa'nın gü-

1 Tıpp's'ten aktaran Fuat Ercan, *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*. Sarmal Yay., İstanbul, 1996, s. 89.

2 Aktaran, Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*. Alan Yay., İstanbul, 1985, s. 16.

3 "Kıtanın eski ve ünlü ulusal devletleri olan Fransa, Almanya, Büyük Britanya ve İtalya, bu sahnede başrolleri oynuyorlardı. Uzakdoğu'da Japonya'nın emperyalist tutkuları ve Çin'in iç kargaşaları, oldukça bağımsız bir ikinci fırtına merkezini oluşturuyordu. Batı'nın horoz döğüşü alanına dönen Avrupa kıtası ile Uzakdoğu'nun bu er meydanı arasında, bunları birbirinden ayıran uçsuz bucaksız top-raklarıyla SSCB ve ona yakın bir büyüklükte olan Amerika Birleşik Devletleri ✍

cü azalmış ve prestiji gözle görülür bir tarzda yıpranmıştır.⁴ İkinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği ana kadar "büyük güçler" dendiğinde Avrupa'nın güç dengeleri kastedilmektedir.⁵ Savaş sonrasında bu durum değişmiş ve Amerika Birleşik Devletleri ile SSCB "bu savaştan yeryüzünün iki büyük devleti olarak çıkmışlardır."⁶ Avrupa on dokuzuncu yüzyıldan beri elinde bulundurduğu dünyanın merkezinde olma konumunu kaybetmiş, yüzyıl dönümünde etkinleşmeye başlayan ve Avrupa'ya dışarıdan dahil olan Amerika, ekonomik ve siyasi kaynaklarının güçlü olması dolayısıyla,⁷ dünya siyasi dengesini yönlendirme imkanını elde etmiştir. Amerika'nın dışında savaştan donanımlı ve dinamik çıkan bir başka güç de SSCB olmuştur.⁸ SSCB'nin emperyal tutkuları ile ABD'nin yeni dünya düzeni siyasetinin menfaatlerinin çatıştığı noktada *Soğuk Savaş* olarak adlandırılan bir dengeler savaşı tarih sahnesine çıkmıştır.

Soğuk Savaş'ın iki yönünden bahsetmek gerekmektedir. Birincisi Sovyet Rusya ve Amerika arasında, mevcut toplumlararası gerçeklikten dolayı, yaşanan gerilime işaret etmektedir. İkincisi, Amerika'nın dış siyasi söyleminde kullandığı bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. Soğuk Savaşın ikinci kullanımında başlıca amaç dünyanın komunizm tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğu, bu tehditin bertaraf edilmesi erkine sahip olan tek gücün Amerika olduğu, ve ABD'nin siyasi yörüngesine girilmesi gerektiği anlayışını geçerli hale getirmektir.

Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Rusya bir yandan sahip oldukları ideolojik beslenme kaynakları yüzünden, diğer yandan da toplumlararası alanlara ilişkin ulus-ötesi arayışlara girmeleri dolayısıyla Soğuk Savaş olarak nitelenen gerilimli ortamı tırmandırmışlardır. Bu ortamda Amerika, liberal söylemin ve demokratik değerlerin, Sovyet Rusya ise sosyalist ideolojisinin yaygınlaştırılması politikasından hareket etmiştir. Söz konusu politikaların çakıştıkları noktalar ise, potansiyel çatışma alanları olarak tarihe kaydolmuşlardır. Savaş sonrasında bir yandan Rusya, uluslararası konjonktürde kendisine bir alan bulmaya başlayan sol rüzgardan faydalanmak istemiş ve komünist bir dünya imparatorluğu arayışında olmuştur. Rusya, bu anlamda Avrupa ülkelerinden tüm Batı dışı toplumlara kadar geniş bir coğrafyada arayışlara girişmiş ve kendi siyasal taleplerinin karşılanması

bulunmaktaydı. Bu uyuyan devler, ideolojilerinin bir gereği olarak, iki savaş arasındaki siyasal manevralarda yalnızca figüran rolü oynadılar." William McNeill, *Dünya Tarihi*. Çev. A. Şenel, İmge Yay., Ankara, 3. bsk., 1994, s. 570.

4 Bkz., Hajo Holborn, *The Political Collapse of Europe*. Knopf Pr., New York, 1951, s. 13-17.

5 Alexander J. Groth, *Major Ideologies. An Interpretive Survey of Democracy, Socialism and Nationalism*. John Wiley Pr., New York, 1971, s. 130.

6 Bkz., (3), McNeill, s. 570. Bkz., (5), Groth, s. 143.

7 Bkz., (5), Groth, s. 132.

8 Sovyetler Birliği'nin savaştan güçlü çıkmasında sahip olduğu doğal zenginlik kaynakları ile geniş coğrafi alan ve Avrupa'nın orta ve doğu bölgelerini işgal etmiş olması belirleyici olmuştur. Bkz., (5), Groth, s. 132.

noktasında buralardaki yeni siyasi örgütlenmeleri etkin ve işlevsel kılmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Amerika Birleşik Devletleri de, dünyaya yeni bir düzen verme çabası içerisinde girmiş ve bu arayışların dolaysız sonucu olarak Amerikanın temsilindeki bir Batı kimliği tüm dünyaya yayılmak istenmiştir. Bu gerilimli ortamda Amerika, süreç içerisinde Sovyet Rusya'ya nazaran çok daha etkin bir konum elde etmiş ve İkinci Dünya Savaşı'nın erresinde sahici bir anlamı olan ve pratik bir gerilime işaret eden Soğuk Savaş, giderek, Amerika'nın dünyayı kendi beklentileri doğrultusunda biçimlendirme arayışında, bir strateji olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Amerika'nın Rusya'ya oranla etkin bir konum elde etmesinde, ABD'nin sahip olduğu pratik gücün fazlalığı, dış politikasının çok daha geniş bir karşılık alanı bulabilmesi, Sovyet Rusya'nın kendilerini komünist ya da sosyalist bir çerçeve içerisinde gören, ancak Sovyetlerin örgütlediği sosyalist dünya projesinde yer almak istemeyen siyasal örgütlenmelerle yüzleşmek zorunda kalması ve yine Sovyetlerin komünist bir dünya arayışının başarısızlığa uğraması önemli gerekçeler olarak gündeme gelmişlerdir. Buna rağmen Amerika, ya fiili ve sahici bir gerilimden hareketle, ya da stratejik bir tavır gereği, Sovyet Rusya'yı sürekli karşısında konumlandırmış, iç ve dış politikasında sürekli *öteki* olarak tanımlamıştır.

Savaş sonrasında iki süper gücü kendilerini dünyanın her yerine müdahale edebilecek yeterlilikte görmeye başlamışlar ve hatta bunu zorunlu addeder olmuşlardır.⁹ Savaşın sona ermesi yaşanan çatışmaların son bulacağı anlamına gelmemiş, savaşın sonunda gerilmeye başlayan ilişkiler Soğuk Savaş sürecinin başlamasına yol açmıştır. Sovyetlerin başında bulunan Stalin, öteki ülke komünistlerine fazla güvenmemekle birlikte, ısrarla dünyadaki sosyalist kıpırdanmayı kendisinin örgütlediği izlenimini vermeye çalışmıştır. Stalin'in savaş sonrasında savunusunu yapmaya başladığı ideolojik doktrin, ortodoks bir marksizmden ilham alan bir dünya devriminin imkanlarını seslendirmeye başlamıştır. Savaşın sonra erdiği dönemlerde Rusya işgal ettiği bölgelerde komünist diktatörlükler kuruyor ve dünyanın stratejik bölgelerine ilişkin olarak hak talebinde bulunuyordu. Gerek Avrupa'daki komünist partilerin sağladıkları destek, gerekse de Asya'da git-tikçe tırmanan komünist talepler komünist bir dünya devriminin gerçekleşeceği yönünde bir kehanetin gündeme gelmesine yol açıyordu. Bu durum savaş sonrası ortaya çıkan iki süper gücün farklılaşmaya ve çatışmaya başlayacakları ana işaret etmektedir. Çünkü birisinin bir dünya imparatorluğu hayali kurduğu yerde diğeri korkulu rüyalar görmektedir. Ruslar'ın bir dünya devrimi projesi için harcadıkları çabalar Amerikalılar için 'nifak tohumu' saçmaktan başka birşey değildi.

9 "Marksist-Leninist ülküyü benimsemiş kişiler olarak Ruslar, Asya'da, Avrupa'da ve dünyanın öteki herhangi bir bölgesinde önem kazanan komünist akımlara dostluk gösterme gereğini duyarken, Amerikalılar, ulusların kendi yazgılarına kendilerinin karar vermeleri yolundaki Wilsoncu ilkeyi savunma adına, komünizmin dünya çapındaki yayılma hareketine dur demelerinin gerektiğini düşündüler." Bkz., (3), McNeill, s. 571.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında eski düzenin hiçbir şekilde restore edilebileceği düşünülmemekte¹⁰ ve savaş sonrasında yükselen iki gücün çekişmesinden bir dünya düzeni oluşacağı varsayılmaktaydı. Savaş sonrasında Amerika ve SSCB dışında dünya düzeninin şekillenmesinde söz sahibi olabilecek bir büyük güç kalmamıştır. İngiltere açıkça başarısızlığa uğramış, Fransa içeride yükselen komünist dalgadan ve sömürgelerinin kaybedilmesinden muzdarip olmuş, İtalya kendisine yeni düşmanlar bulmuş, Almanya ve Japonya işgal edilmiş ve askeri olarak güçsüz bırakılmış, Çinse henüz modern zamanların önemli bir büyük gücü olarak ortaya çıkmamıştı. Savaşın gerçek galipleri Amerika ve SSCB idi. Savaş ABD ile SSCB'yi yeni imparatorluklar olarak dünyanın karşısına çıkarmıştır. Sovyet Rusya çarlık dönemlerinde ulaşmış olduğu sınırlardan çok daha fazlasına sahip olmuş, Rus orduları Avrupa'nın soğuk sularının büyük bir bölümünü çevirmişti. Buraların büyük bir bölümü özerk Sovyet bölgesi olmuştu. Avrupa'nın diğer kısımları ise Doğu Almanya gibi ülkelere temsil olunan bir tarzda örgütleniyorlardı. Kızıl Ordu Avrupa'da hatırı sayılır bir başarı kazanmış, Berlin ve Viyana'da iktidarı ele geçirmişti. 1945 yılının yazında Stalin Avrupa'nın ortasına dünyanın en geniş ordusunu yerleştirmişti.¹¹ Sovyet Rusya'nın Orta Avrupa'daki üstünlüğü gittikçe daha fazla tehditkar hale geliyordu. Rusya bunun yanında Uzak Doğu'da da geniş bir alana vaziyet ediyordu.¹² Rusya karşısında ne Habsburg İmparatorluğu vardı ne de bir Birleşmiş Almanya; Büyük Britanya ya da Fransa ise varlık gösterebilecek durumda değildi. Batı'da Amerika haricinde Sovyet Rusya'nın karşısında durabilecek siyasi bir odak söz konusu değildi.¹³

İlk defa Soğuk Savaşla birlikte, tüm insanlık dünya tarihinde iki süper gücün çatışmasıyla bu denli ilgilenmek zorunda kalıyordu. Yaşanan çatışma “komünizm”i ya da “demokrasi”yi tercih etmekle sınırlı bir gerilimden ibaret değildi. Nükleer tehditin evrensel yanı tüm ülkeleri tetikte tutuyordu.¹⁴ Diğer taraftan Soğuk Savaş'ın tarafları hiçbir şekilde ‘sınırdı-

10 J. M. Roberts, *The Penguin History of The World*. Penguin Books, New York, 6. bsk., 1992, s. 932.

11 Bkz., (5), Groth, s. 132.

12 Bkz., (10), Roberts, s. 935.

13 Bkz., (10), Roberts, s. 934. Japonya'nın deniz gücünün tasfiyesi ve Amerikan hava kuvvetleri tarafından işgali ile birlikte Pasifik Okyanusu bir Amerikan gölüne dönmüştü. Bunların yanında Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombaları Amerika'nın elindeki silahların gücünü gözler önüne seriyordu. Kızıl Ordu'nun elinde bulundurduğu geniş topraklardan farklı olarak, müttefiklerin zaferinin temelinde Amerikanın endüstriyel açıdan sahip olduğu güç, “en belirleyici maddi faktör”dü. Bkz., (10), Roberts, s. 936.

14 Amerika ilk olarak 1945 yılında atom bombasını Hiroşima ve Nagazaki'de kullanmış ve tarihin en büyük kıyımlarından birisini gerçekleştirmişti. Bu dönemde atom silahları yalnızca Amerika'nın elinde bulunuyordu ve bu durum Amerika'yı uluslararası konjonktürde oldukça avantajlı bir konuma getiriyordu. Ancak diğer yandan atom silahları üzerinde çalışan Sovyet bilim adamları

şı kavramını tanımlıyorlardı.¹⁵ Bundan dolayı, Soğuk Savaş kendisine tanıklık edilen dönemin en önemli görüngülerinden biri olup çıkıyordu ve bu dönemde yaşanan toplumsal, siyasal ve kültürel gelişmelerin açıklanmasında merkezi bir açıklama birimi olarak kendisini gösteriyordu.

Soğuk Savaş ideolojik bir kutuplaşmanın pekişmesi sonucunu da beraberinde getiriyordu. Bu ideolojik kamplaşmada taraflar kendi doğrularını ya modern propaganda araçlarını kullanarak ya da gerilla savaşları da dahil olmak üzere şiddete dayalı yöntemlere başvurarak yaymaya çalışıyorlardı. Ancak Soğuk Savaşın iki süper gücü sürekli olarak nükleer silahlarla birbirlerini tehdit ettiklerinden yaşanan çatışmalar, en azından merkez ülkeler açısından, yoğun sıcak çatışmalar halini almıyordu. Soğuk Savaş aynı zamanda ekonomik anlamda bir mücadeleyi de kapsıyordu. Uydur devletlere yapılacak mali yardım konusu gibi birçok konu bu anlamda bir gerilim ortamı yaratıyordu.¹⁶

Savaş sonrasında bu çekişmeli ortamında Avrupalı sömürgeci güçlerin birçok fiili sömürgesinden vazgeçmek zorunda kalması ve bu sürecin Amerikan çıkarları lehine işletilmesi sömürsüzleştirme adı verilen toplumlara karşı gerçekliğin gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Bu süreç sömürge sahibi Avrupalı güçler açısından oldukça maliyetliken, mevcut siyasetini yeni toplumlara duruma uydurabilen, ya da bazı süreçleri bizzat kendisi yönlendiren Amerika için bir o kadar da işlevsel olmuştur.¹⁷ Amerika, Avrupalı güçlerin sömürgelerini bağımsızlaştırmalarını salık vermekte ve bu çerçevede yeni bir dünya siyaseti örgütlemek istemektedir.

Sömürsüzleştirme siyasetinin bir uzantısı olarak bir çok yeni ulus-devlet sahneye çıkmış ve bu yeni devletler modernleşme paradigmasının gündeme gelmesinde en az Soğuk Savaş kadar etkili olmuştur. Sömürsüzleştirme siyaseti etrafında yaşananlar Avrupa'nın Asya'daki fiili üstünlüğünün son bulmaya başladığının bir görünümünden başka birşey değildir. Artık üstünlük Avrupa'da değil Amerika'dadır ve Amerika Batı adına yeni bir dünya siyaseti üretmeye soyunmaktadır. Avrupa'nın yirminci yüzyıldaki en bunalımlı yılları iki dünya savaşıyla sarsıldığı dönem olmuştur. Avrupa bu dönemde bir taraftan savaş ortamına tanıklık etmiş, bir taraftan Rusya'da-

da kısa bir süre içerisinde bir atom bombası yapmayı başardılar ve Ruslar ilk atom bombası denemelerini 1949 yılında gerçekleştirdiler. Bunun üzerine Amerikalı bilim adamları daha güçlü bir nükleer başlığa sahip olan ve hidrojen atomlarının parçalanmasından elde edilen hidrojen bombasını geliştirdiler. Ruslar da yine kısa bir süre içerisinde bu bombanın aynısından imal ettiler. Bu rekabetin sonunda 1960'lı yıllara gelindiğinde Amerika ile Sovyetler Birliği nükleer silah teknolojisi alanında birbirleriyle eşit konuma gelmişlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz., David Holloway, *Stalin And The Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy 1939-1956*. Yale University Pr., New Haven, 1996.

15 Bkz., (5), Groth, s. 129.

16 Bkz., (10), Roberts, s. 940.

17 Amerika'nın kendi sömürgesinin olmaması da yine bu süreçten kârlı çıkmasının önemli bir nedenidir.

ki Bolşevik İhtilalinin yol açtığı hayal kırıklıkları ve yıkımları ortadan kaldırmaya çalışmış ve bir diğer taraftan da sömürgelerinde başgösteren direnme hareketleri ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Savaş sonrasında Avrupa merkezli bir dünya siyasetinden Amerikan merkezli bir dünya siyasetine geçilmesi ile eski sömürge bölgelerinin elden geldiğince ve denetlenebildiğince serbestleştirilmesi gerektiği öngörülmüş ve dünya çapında bir sömürgesizleştirme siyaseti geliştirilmeye çalışılmıştır. Avrupalı sömürgeciliğin gücünün büyük oranda tahrip edilmesiyle birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya, Afrika ve Latin Amerika’da görülmedik bir ulusal hareketlenme başlamıştır. Sömürgeciliğin düşüşe geçmesi, yeni bir dünya düzeninin gündeme gelmesi¹⁸ ve Batı dışı toplumlara yapılan teknoloji transferi bu ülkelerde yeni kimlik arayışlarını teşvik etmiştir. Batılı sömürge merkezlerinde sömürge idarelerine bir başkaldırı niteliğinde olan bağımsızlıkçı ve ulusal hareketler, 1930’lu yıllarda kendilerini göstermelerine rağmen asıl başarılarını 1940’lı ve 50’li yıllarda kazanmışlardır.¹⁹ Batı dışı coğrafya’da patlayan bu hareketler, doğrudan ya da dolaylı olarak, Avrupa sömürge siyasetine karşı bir tepki olarak gün yüzüne çıkmışlardır. Sonuçta dünya siyasi sahnesine yeni bir dekorasyon yapılmış ve içerisinde emperyal gücünü yitiren Avrupalı merkezlerin bu konularını Amerika Birleşik Devletlerine devrettikleri, onlarca yeni ulus-devletin birdenbire sahneye çıktığı ve Soğuk Savaşın en etkin biçimiyle yaşandığı bir dünya siyasi sahnesine tanıklık edilmiştir. Bu dönemde, Batılı olmayan toplumların karşı karşıya kaldıkları yeni toplumsal görünümle dolayısıyla, Batı dışı dünyanın değişimi konusunda ciddi bir potansiyelin oluştuğu inancı belirmiştir.²⁰

Sömürgesizleştirme ve yeni ulusların ortaya çıkış sürecini, gerek bu ülkelerin gerekse de tüm Batılı olmayan toplumların komunizmin tuzağına düşmelerini engellemek üzere yürürlüğe konan dış yardımlar konusunun gündeme gelişi izlemiştir. Dış yardımlar konusu savaş sonrası Amerikan dış politikasının önemli öğelerindendir. Truman Doktrini ve Marshall Planı ile çerçevesi çizilen anlayışa göre Amerika dünyayı komunizm tehdidinden arındırmak için çeşitli yardım paketleri hazırlamış²¹ ve biçimlendirmek istediği toplumlararası siyasete paralel olarak dış yardım sağlama konusunu gündeme getirmiştir. Tam da bu nedenle *az gelişmiş* ülkelerin bir yandan dillendirdikleri diğer yandan muhatap oldukları kalkınma politikaları, ‘dış yardımlar’la ciddi anlamda desteklenmiştir.²²

18 Bkz, (5), Groth, s. 129-130.

19 Sömürgesizleştirme siyasetinin gündeme gelmesine yol açan olayların gelişimi ile ilgili olarak bkz., (5), Groth, s. 139-141 ve bkz., (3), McNeill, s. 574-576.

20 Bkz., (10), Roberts, s. 941.

21 Amerika bu yardım paketlerini yalnızca Batı dışı toplumları değil, aynı zamanda Avrupa’yı da muhatap alacak şekilde düzenlemiştir.

22 Ionna Kuçuradi, “The Idea of Development, Its Past and Its Present”, The Idea of Development, Between Its Past and Future içinde. Der., Ionna Kuçuradi, IFPS Pr. Ankara, 1993, s. 7. Örneğin modernleşme kuramının oluşum yılları ile Birleşmiş Milletler yardım fonunun kurulması aynı yıllara denk gelmektedir. Bkz. (9), Erbaş, 16.

Savaş sonrasında gündeme gelen sömürgeleştirme siyaseti ile uluslararası siyaset sahnesine ilk kez çıkan birçok ulus-devlet dünya siyasi dengesinin idamesi açısından potansiyel problem alanları olarak belirmişlerdi.²³ Yeni ulus devletler sahip oldukları insan potansiyeli ve içerisinde buldukları ekonomik durum açısından oldukça dikkat çekici bir görünüm arz ediyorlardı.²⁴ Bu ulus devletlerin sınırları dahilinde yaşayanların nüfusu hızla artıyordu ve mevcut durumları ile dahi dünya nüfusunun büyük bir bölümünü onlar oluşturuyorlardı.²⁵ Dünya nüfus haritalarında bu yeni ulus devletlerin kapladığı alanın genişliği dünya siyasi dengesine hükmeden siyasi odaklar açısından ilgilenilmesi gereken ve potansiyel bir tehdit olarak algılanan bir sorundu.²⁶ Nüfus artışlarının yoğunlaştığı bölgelerin bu yeni ulus devletlerin alanlarına denk düşmesine bir de bunların sosyalist bir yönelime doğru kayma oranının yüksek olması da eklenince, söz konusu ulus devletlerin akıbetleri ile ilgilenmek Amerikan dünya siyaseti açısından bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu dönemde dünyada esen sosyalist rüzgar birçok devlet için davetkâr bir görünüme sahipti. Amerikan önderliğindeki bir dünya siyasetinden yana olmayan ya da açıkça kendilerini sosyalist olarak niteleyen ülkelerin sayısı savaş sonrası dönemde bir hayli artmıştı.²⁷ Sovyetler'in Nazilere karşı yürüttükleri gerilla savaşları

23 "Sömürgeleştirme ve devrim yeryüzünün siyasal haritasını dramatik biçimde dönüştürdü. Asya'da uluslararası alanda resmen tanınmış bağımsız devletlerin sayısı şimdi neredeyse elliye çıkmıştı. Erken on dokuzuncu yüzyıl sömürgeleştirilmesinin ardında yirmi ya da daha fazla Latin cumhuriyet bıraktığı Latin Amerika ülkelerinde bile bir düzine ülke sömürgeleştirme sürecine eklendi. Ne var ki, önemli olan onların sayıları değil, kolektif olarak temsil ettikleri muazzam ve giderek artan demografik ağırlıkları ve bunun yarattığı baskıydı." Eric Hobsbawm, *Kısa Yirminci Yüzyıl 1914-1991*. Çev., Yavuz Alogan, Sarmal Yay., İstanbul, 1996, s. 399.

24 1940'ların sonlarına doğru dünya nüfusunun üçte ikisi bu az gelişmiş ve 'modernleştirilmesi gereken' yerlerde yaşıyorlardı ve Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın ortalama kişi başına düşen gelir oranı Amerika'ninkinin yüzde beşi bile değildi. Bu kıstaslar o dönem gelişme yazını açısından temel sayılan kıstaslardır. Bkz., (5), Groth, s. 141.

25 İkinci Dünya Savaşı sonrasında nüfus artışı dünya çapında yaşanan bir gelişme olmakla birlikte nüfus artışının esas itibarıyla yoğunlaştığı merkezler, Asya, Afrika ve Latin Amerika'dır. Buralardaki nüfus artışının nedenleri ile ilgili olarak bkz. Bkz., (3), McNeill, s. 584-585.

26 "1950'den beri kırk yıl içinde ikiye katlanan bir dünya nüfusu ya da otuz yıldan daha az bir süre içinde ikiye katlanabileceği düşünülen Afrika'nınki gibi bir nüfus, yol açacağı pratik sorunlarla birlikte, tarihsel olarak daha önce görülmemiş bir durumdu. Halkın %60'ı on beş yaşın altında olan bir ülkenin toplumsal ve ekonomik durumunu düşünmek gerekir." Bkz., (23), Hobsbawm, s. 400.

27 "Avrupa'da bu sınırlar artık, Almanya'da Elbe ırmağından Adriyatik denizine kadar uzanıyor, Yunanistan ve Türkiye'nin bu kıtadaki küçük bir parçası dışında bütün Balkan yarımadasını kaphyordu. Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk, Almanya'nın savaştan ✍

başta olmak üzere²⁸, propagandasını yaptığı ideolojik söylemin cezbedici unsurları onun ve temsilcisi olduğu siyasi doktrinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Arnavutluk, Angola, Cezayir, Bangladeş, Benin, Burma, Bulgaristan, Kamboçya, Çin, Kongo, Çekoslovakya, Etiyopya, Demokratik Almanya Cumhuriyeti, Macaristan, Kuzey Kore, Laos, Libya, Madagaskar, Moğolistan, Mozambik, Polonya, Romanya, Somali, Sri Lanka, Vietnam, Güney Yemen ve Yugoslavya²⁹ gibi birçok ülkede karşılık bulmasına yol açmış ve bu ülkelerin kendilerini sosyalist ya da halkçı olarak nitelendirmelerine neden olmuştur.

Gerek bu ülkelerin, gerekse de bağımsızlığını yeni kazanmış olan diğer ülkelerin bir süper güç olan SSCB tarafından Amerikan önderliğindeki bir dünyaya karşı örgütlenmesi korkusu, savaş sonrası Amerikan iç ve dış politikasının en temel dinamiklerinden birisi olmuştur. Savaş sonrasında bir yandan Amerikan toplumu dış tehdit olarak algılanan komunizme karşı duyarlı hale getirilmeye ve yeni yaptırımlar eşliğinde bu ‘yabancı ve zararlı’ sistem taraftarları tasfiye edilmeye çalışılırken³⁰, diğer yandan uluslararası dengenin korunması kaygısıyla komunizmin ulus-ötesi taleplerinden kaynaklandığı düşünülen sorunların çözümüne gayret sarfedilmiştir. Hemen savaş sonrasında, en başta Amerika’nın yönlendirmesiyle, Batılı devletler arasında uluslararası siyasetin yönlendirilmesinde söz sahibi olacak çeşitli uluslararası ve hatta uluslararası kurumlar inşa edilmiş ve bu kurumlar varlık sebeplerini dünyaya yeni bir düzen vermekte görmüşlerdir. Sözü edilen bu düzende kültürel, ekonomik ve siyasi boyutta egemen olan değerler ‘demokratik, liberal ve çoğulcu’ anlayış temelinde yoğrulan, bu değerlerin karşısında yer alan ‘yabancı ve tehlikeli’ sistemler elden geldiğince etkisizleştirilecektir.

Amerikan önderliğindeki Batı lehine bir dünya dengesinin korunaklı bir biçimde yürütülebilemesi kaygısıyla bir yandan komunizm tehdidi

sonra Kızıl Ordu tarafından işgal edilen ve 1945’te ‘Demokratik Almanya Cumhuriyeti’ne dönüştürülen kesimi, artık sosyalist bölge içinde yer alıyordu. Rusya’nın 1917’de, savaşın ve devrimin ertesinde kaybettiği bölgelerin çoğu ve daha önce Habsburg İmparatorluğu’na ait olan bir ya da iki bölge, 1939 ile 1945 arasında Sovyetler Birliği tarafından geri alındı ya da kazanıldı. Bununla birlikte, gelecekteki sosyalist bölgenin geniş bir yeni uzantısı iktidarın Çin’de (1949) ve kısmen Kore’de (1945) komünist rejimlere geçmesiyle ve otuz yıl (1945-1975) süren savaş sırasından Fransız Hindçini’nde (Vietnam, Laos, Kamboçya) olanlarla birlikte Uzak Doğu’da gerçekleşti. Bir süre sonra komünist bölgenin batı yarıküresinde -Küba (1959) ve 1970’lerde Afrika’da birkaç uzantısı daha oldu, ancak yarıkürenin sosyalist kesimi kalıcı biçimde 1950’de biçimlenmişti.” Bkz., (23), Hobsbawm, s. 431.

28 Bkz., (5) Groth, s. 137

29 Bkz., (23), Hobsbawm, s. 402.

30 1950’lerin Amerikasında tanıklık edilen bu süreç ‘kızıl avı’ olarak nitelenmiş ve özellikle McCharthy’nin politikalarında temsil edilmiştir. Bkz., Hayati Tüfekçioğlu, “1950’de Türk-Amerikan İlişkilerinin Türkiye’de Geniş Çevrelerce Algılanış Biçimi”, 500. *Yılında Amerika* içinde. Yay. Haz., Recep Ertürk, Hayati Tüfekçioğlu, Bağlam Yay., İstanbul, 1994, s. 171-172.

bertaraf edilmeye, yine bununla bağlantılı olarak, diğer yandan gelişmiş Batı ülkeleri açısından yeni ulusların yarattığı potansiyel sorunlar çözülmeye çalışılmaktadır. Yeni ulusların (ya da ulus-devletlerin) siyasi örgütlenmesi ise daha çok silahlı güçler tarafından yürütülmektedir. Bunun sebebi bu coğrafyalarda kurulacak olan siyasi yapıların gerek ulusal gerekse de uluslararası düzlemde meşruiyet sağlamada zorluk çekmeleri ve yaşanan bu boşluğu siyasi bir aktör kimliği kazanmış olan silahlı kuvvetlerin doldurmasıdır. Aynı zamanda Soğuk Savaşın gergin havası da sözü edilen yeni ulusların yönetiminde askerlerin bulunmasını özendirmiştir.³¹

Dünyanın *azgelişmiş* uluslarının kimler tarafından yönetileceği Soğuk Savaşa taraf olan kamplar açısından merkezi önem taşımaktadır. Amerika'nın Sovyetler'e karşı yürütülen mücadelede Batı demokrasisi adına öncülüğü üstlendiği andan itibaren, "her durumda, hükümetin komünistlerin eline geçebileceğine dair en küçük bir belirti Amerikan desteğini filen garanti" etmektedir.³² Savaş sonrasında, bir yandan Amerika Birleşik Devletleri'nin öngördüğü bir dünya siyasi tablosu içerisinde azgelişmiş ülkelerin kalkınmaları için gerekli olduğu düşünülen modeller üretilmekteyken diğer yandan Sovyetler Birliği, sosyalist bir dünya projesinin parçası olarak *azgelişmiş* ülkeler adına kalkınma stratejileri oluşturma arayışına girmektedir. Öte yandan *azgelişmiş* ülkelerin yönetenleri de ekonomik bağımsızlığa ve kalkınmaya yaptıkları vurgu çerçevesinde ulusal politikalarını inşa etme arayışı içerisine girmişlerdir. Bir yanda Amerika'nın diğer yanda ise Sovyet Rusya'nın sundukları kalkınma modelleri vardır³³ ve ilk anda Sovyet tarzı kalkınma modelinin muhataplarından karşılık bulması daha kolay gözükmektedir. Savaşın hemen sonrasında, dönemin siyasi havasında sosyalist rüzgarların etkisinin azımsanmayacak bir etkiye sahip olması dolayısıyla, Sovyet tarzı kalkınma modeli rahatlıkla birçok yeni ulusal politik organizasyon için daha çekici bir hal almıştır.³⁴ Ancak kısa bir sü-

31 "... süpergüçler arasındaki uluslararası Soğuk Savaş müşteri ya da müttefik devletlerin silahlı güçleri tarafından yürütüldüğü için, bunlar uygun süpergüç tarafından ya da bazen Somali'de olduğu gibi süper güçlerin önce biri sonra diğeri tarafından destekleniyor ve silahlandırılıyordu." Bkz., (23), Hobsbawm, s. 404. Ayrıca azgelişmiş ülkelerdeki modernleşme çabalarının yürütülmesinde askerlerin öncülüğü için bkz., (3), McNeill, s. 586.

32 Bkz., (24), Hobsbawm, s. 405.

33 Amerikan kalkınma modeli ile Sovyet kalkınma modeli arasında köklü farklılıklar bulunmamaktadır. Çünkü her iki model de Batı dışı dünyaya endüstrileşme amacını sunmaktadır. Bu anlamda Batı geleneği içerisinde yer alan kalkınma modelleri, ister devlet kapitalizminden yana olsun, ister liberal ya da neo-liberal çerçevelerden hareket etsinler, temelde ortak bir kaygının ürünüdürler. Söz konusu kalkınma modelleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Björn Hettne, *Development Theory and The Third World*. Sarec Report, Helsingborg, 1982, s. 15-17.

34 "... gerek ulusalcılık gerekse anti-emperezizm eski imparatorluklara daha az bağımlı siyasetleri gerektiriyor ve SSCB örneği, alternatif bir 'kalkınma' modeli sağlıyordu. Bu örnek asla 1945'ten sonraki yıllardaki kadar etkileyici ol- /

re içerisinde Sovyetler Birliği'nin dünya devrimi projesi giderek bir hayal halini almaya başlamış ve ABD'nin önerdiği kalkınma modelleri ve modernleşme projeleri daha geniş kabul görür hale gelmiştir.

Az gelişmiş ülkelerin kalkınması ve modernleşmesi sorunu savaş sonrasında, Soğuk Savaşın gerilimli ortamında kendisini gösteren bir söylem biçimidir. Bu sorunun uluslararası siyasi gündemde önemli bir yere oturması Soğuk Savaş döneminin politikaları ile ilgilidir. Batı-dışı dünyanın kalkınması, modernleşmesi sorunu savaş sonrasında iki süper gücü tarafından dikkatle ele alınan bir problem alanı olmuş ve bu alanda iki farklı çerçeveden konuyu ele alan yaklaşımlar gün yüzüne çıkmıştır. Bir yanda Amerika'nın temsil ettiği dünya görüşünün yansıdığı kuramlar az gelişmiş ülkelerin kalkınması konusunu ele almakta, diğer yanda sosyalist bir söylemin yedeğinde dünyanın az gelişmiş uluslarını kalkındırma arayışında olan teorik çerçeveler bulunmaktadır. Savaş sonrasında toplumlararası ilişkilerin değişen çehresi yeni bir güçler savaşını ortaya koymuş ve bu savaşta tarafların önerdikleri dünya düzenleri daha sonra *Üçüncü Dünya* olarak adlandırılacak olan bölgeler için birbirinden farklı kalkınma siyasetleri önermişlerdir.

Problem gelişme yazını ya da modernleşme kuramı içerisinde ele alındığında, bu ikili mücadelede Amerika Birleşik Devletleri'nin temsil ettiği dünya görüşü ve bu görüşün hayata geçirilmesi noktasında sahip olunan çekinceler ortaya konmak istenecektir. Savaş sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nde ağırlıklı bir biçimde kendi dışındaki dünyanın kalkınması, modernleşmesi sorununa duyulan ilginin kaynağında ABD'nin dünya siyasi dengesinde elde ettiği üstün konum yer almaktadır.³⁵ Özetleyecek

mamıştı.” Bkz., (23), Hobsbawm, s. 405. Ayrıca Hobsbawm'ın şu tespiti de aydınlatıcıdır: “Devlet denetimi altında olsun olmasın kalkınma, kendi besin maddelerini yetiştirerek yaşayan Üçüncü Dünya sakinlerinin büyük çoğunluğunun dolaysız biçimde çıkarına uygun değildi; çünkü kamu gelirlerinin başlıca bir ya da iki ihrac ürününe -kahve, muz ya da kakao- bağlı olduğu ülkelerde ya da sömürgelerde bu ürünler sadece birkaç bölgede yoğunlaşıyordu... bu durumdaki insanların pek çoğu, çözümü, kendilerine ekonomik kalkınmanın görülmemiş bir servet ve zenginlik getireceğini söyleyenlerin peşine takılmakta değil, onları kendilerinden uzak tutmakta görüyordu. Uzun bir deneyim [süreci] dışarıdan onlara ve onlardan önce atalarına dışarıdan iyi bir şey gelmediğini göstermişti.” Bkz., (23), Hobsbawm, s. 408.

35 Anthony Giddens savaş sonrasında gündeme gelen modernleşme kuramı içerisinde üretilen düşünce ve çalışmaların dünya sisteminin işletilmesinde önemli bir katkı sağladığını düşünmektedir. “Bunun nedeni, bu kuramın dayandığı varsayımların, en geniş anlamıyla söylersek, Üçüncü Dünya ile karşılıklı ilişkiye girdikleri zaman Batı yönetimlerince ve Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası vs. gibi kuruluşlarla bağlantılı kalkınma amaçlı unsurlarla paylaşılmasıdır. Refah içinde yüzen sanayi düzeninin ayrılmaz unsurları olarak bilinen özellikler kalkınmanın ‘göstergeler’i olarak kabul edilmekte ve sanayileşmemiş ülkelere dönük olarak izlenecek siyasal ve ekonomik politikaları yönlendirmede kullanılmaktadır.” Bkz., Anthony Giddens, *Sosyoloji, Eleştirel Bir Yaklaşım*. Çev. R. Esengün, İ. Öğretir, Birey Yay., Tarihsiz, Erzurum, s. 137.

olursak, Avrupa'nın uluslararası siyasete yön vermedeki egemenliğini kaybetmesi ve buna paralel olarak Amerika'nın, sömürsüzleştirme siyasetinde temsil edildiği biçimiyle, Batı-dışı dünyaya vermek istediği yeni biçim, yeni ulusal birimlerde aşırı bir nüfus yoğunluğunun kendisini göstermesi ve komunizmin uluslararası bir tehdit olarak gün yüzüne çıkması gibi toplumsal ve siyasi etkenler Amerikalı toplum kuramcılarının Batı dışı dünyaya bakışlarını belirlemiştir.

Bu genel bakış açısına göre ABD ilerleyen tarihin ortaya koyduğu bir birikimdir ve modernliğin en kayda değer temsilcisi konumundadır. Dünyanın modernleşmesi ancak ABD'nin öngördüğü dünya düzeni içerisinde mümkün olabilecektir. Böylesi bir zihin durumu içerisinde üretilen kuramların odaklandığı nokta, ABD'nin dünyaya modernleşme bahşetme yetkisini elinde bulunduran yegane güç olduğu ve ancak onun sayesinde komunizmin karanlığından kurtulularak refah devletlerinden oluşan bir dünyaya ulaşabileceğidir. Dünya çapında yaşanan sefaletin ortadan kaldırılmasının yolu, bu düşünce yapısına göre, ABD'nin dünya için öngördüğü projenin başarılı olmasından geçmektedir. Bahsedilen zihin yapısı içerisinde Batı-dışı dünyanın toplumsal değişimi üzerinde kafa yoran ve *az-gelişmişliğin* çaresini ABD önderliğindeki bir modernleşme siyasetinde gören bir gelişme yazını oluşmuştur. Modernleşme kuramı, bu yazının içerisinden çıkmış ve azgelişmiş ülkelerin gelişmesi, modernleşmesi konusu üzerinde durarak ortaya koyduğu sistemli çerçeve ile siyasi gündeme de müdahalede bulunabilmiştir. Modernleşme kuramı, dünyanın kurtuluşunu ABD'nin örgütleyeceği bir dünya siyasetinde gören, dolayısıyla ABD'nin dünya çapındaki çıkarlarının nerelerde yattığının tespitini kendisine amaç edinen bir toplumsal değişim anlayışının temsiliyetini üstlenmiştir.

Tüm bu siyasal süreçlere karşın, modernleşme kuramının üretilmesinde rol alan düşünürlerin entelektüel ya da duygusal kaygıları ile bir bütün olarak bu kuramın denk geldiği siyasal anlamın birbirinden farklı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Düşünürün politik bir gerekçe ile hareket edip etmemesi ile onun ürettiklerinin politik bir anlama ya da pratiğe dönüşüp dönüşmemesi birbirinden farklı şeylerdir. Gelişim kuramlarının gündeme gelmesinde, dünya çapında yoksulluğun ortadan kaldırılmasını, dünya yüzeyindeki eşitsizliklerin çözümlenip yaşanan sefaletlerin tasfiyesini kendilerine kalkış noktası olarak alan kuramcılar olabilir.³⁶ Ancak bu tarz kaygıları taşıyan düşünürlerin varlığı, genelde gelişim yazınının, özelde ise modernleşme kuramının politik gerekçelerini ortadan kaldırmaz. Aksine modernleşme söyleminin varlığı bu gerekçelerde yatmaktadır ve bazı düşünürlerin bu tarz kaygıları ancak böylesi ortamlarda karşılık bulabilmektedir.

36 Hayriye Erbaş, "Gelişim Yazını ve Geleceği", *Doğru Batı*, Sayı: 8, Ankara, 1999, s. 13.

Kalkınma Problemi ve Modernleşme Kuramı

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı'nın kendi dışındaki dünyayı kendinden ayırma, ona karşı kendi üstünlüklerini mutlaklaştırma politikasının yerini, ABD önderliğindeki Batı'nın kendi dışındaki dünyayla bütünleşme siyaseti almıştır. Batı dışı dünya artık Batı için fiili bir sömürge alanı olarak tanımlanmıyor; burada yer alan toplumlar, savaş sonrasında ekonomik ilişkilere, kazanımlara ortak edilmek durumunda kalıyor ve rehabilite edilmiş bir dünya siyasi projesinde, Amerika Birleşik Devletleri bu ilişkileri kontrol etme erkini elinde bulunduruyordu. Daha önce de vurguladığımız gibi, bu dahil edilme süreci ve bu süreçle beliren bütünleşme sorunu beraberinde Batı dışında kalan toplumların kalkınması, gelişmesi sorununu öne çıkarıyordu. Siyasi ve kültürel ayrımcılığın yerini ekonomik anlamda bir bütünleşme politikası/söylemi alıyor ve az gelişmiş olarak adlandırılan toplumların ekonomik olarak kalkınması yönünde destekleyici programların ortaya konulmasına yardım ediliyordu.

On dokuzuncu yüzyıl klasik ilerleme kuramlarında temellenen toplum değerlendirmeleri, Batı dışı dünyayı fiili bir sömürge alanı olarak kavramakta ve bu dünyanın insanlarını varoluşsal düzlemde dahi *ilkel* kabul etmekteydi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca kökleşen ve yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar işleyen geleneksel sömürge siyasetinin temel mantığı, Batı adına Batı dışı zenginliklere el konması ve bu zenginliklerin paylaşılmaksızın tüketilmesi olmuştur. Bu dönemde Batı dışı dünya, yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak tarihe kaydolan Batılı modernliğin soğuk yüzü ile tanışmış ve sömürgeciliğin çağrışımları ile modernliğin anlamları özdeşleşmiştir.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte, geleneksel sömürge siyasetinin revizyonunu gerekli kılan gelişmeler dolayısıyla, Batı dışı dünya yeni stratejilerin tanımladığı siyasetlerle biçimlendirilmek istenmiştir. Bu dönemle birlikte Batı dışı dünya üzerindeki fiili baskı ortamı yumuşatılmaya başlanmış, dünya siyasal ilişkilerini düzenleyen iktidar mekanizmaları, elle-rindeki zenginlikten tatminsiz addettiklerine pay verir olmuşlardır. Bu dönemde, geleneksel sömürge siyasetinden farklı olarak, modern olan yaşam biçimlerinin Batı dışı alanlara taşınmasına olanak sağlanmıştır. On dokuzuncu yüzyıl Batı'sında medeniyetin anlamına ilişkin yapılan tartışmalarda Batılı olan tek bir medeniyetten bahsedilmekte ve Batı dışı dünyanın sömürgeleştirilmesinin adı medeniyet bahşetmek olarak sunulmaktayken yirminci yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Batı dışı toplumların da modernleşebilmesinin olanaklıklarından hatta gerekliliklerinden söz edilmeye başlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra modernleşme konusu Batı sosyal bilimlerinin en temel tartışmalarından birisi haline gelmiştir. Bu dönemde Batılı olmayan toplumların modernleşmesi ile ilgili olarak hızla artan çalışmalar, modernleşmenin, gelişmenin, ilerlemenin, toplumsal refahın bünyesinde barındırdığı olumlu çağrışımların paylaşımını söz konusu etmeye

başlamış, ancak bu paylaşımın temelini izlenmesi gereken bir rota ve bu rotanın aşınası olan Batı'nın önderliğinin kabulünü yerleştirmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında gündeme gelen bu çalışmalarda büyük oranda paylaşılan görüş, modern olmaya ilişkin süreçlerin Batı dışı toplumsal ortamlarda da denenebileceği, ancak bu durumun gerçekleşmesinin Batı'nın izlediği tarihsel seyrin örnek alınmasına bağlı olduğudur. Savaş sonrasında toplumsal, siyasi ve düşünsel ortamının içerisine doğan ve Batı dışı dünyanın mevcut durumundan 'daha iyi'ye ulaşmasını sağlama kaygısında olduklarını iddia eden bu çalışmalar, süreç içerisinde modernleşme kuramı olarak adlandırılan entelektüel paradigmayı oluşturmuşlardır.

Modernleşme kuramı Amerikan sosyolojisinde egemen halde bulunan ve "geleneksel toplumların modernliği yakalama yönünde yaşadıkları global süreci" açıklamak üzere geliştirilen analitik bir paradigmadır. Modernleşmenin dört boyutundan bahsedilebilir. Birincisi, siyasi partiler, parlamentolar, oy hakkı gibi katılımcı karar vermeyi destekleyen anahtar kurumları içeren siyasi modernleşmedir. İkincisi, genellikle sekülerleşme ve ulusal ideolojiye bağlılığın ürettiği kültürel modernleşme; üçüncüsü, endüstrileşmeden farklı olmakla birlikte artan bir ekonomik dönüşümle özdeşleşen ve giderek büyüyen işbölümü, yönetim tekniklerinin kullanımı, teknolojinin ilerlemesi ve ticari yeteneklerin artması gibi bileşenleri olan ekonomik modernleşmedir. Dördüncüsü ise, artan okuma yazma oranı, kentleşme süreci ve giderek geleneksel otoriterliğin zayıflaması v.b. öğeleri bünyesinde barındıran toplumsal modernleşme. Burada söz konusu olan değişimlerin tümü, artan toplumsal ve yapısal farklılaşmayla özdeşdir.³⁷

On dokuzuncu yüzyılda Batı'nın dünya konjonktüründeki egemen konumunu nitelemek ve bu egemenliğin tarihsel temellerini oluşturmak üzere gündeme gelen ilerleme kuramları, savaş sonrasında, içerdiği etnosentrik tarih anlayışı ve fiili sömürge siyasetine sağladığı meşruiyet dolayısıyla eleştiri konusu yapılmaya başlanmıştır. Batılı olmayan toplumlara karşı geliştirilen küçümseyici tavır, konjonktürün yeni bir dünya siyasetini zorunlu kılması dolayısıyla terkedilerek, Batı dışı dünyanın yeni siyasi ilişkilere ve ekonomik kazanımlara dahil edilmesi söz konusu edilmeye başlanmıştır. Savaş sonrasında Batı dışında kalan toplumlarla ilgili daha sistematik bir bilgi üretimi ve buna bağlı olarak da bir dizi yeni kuramsal çaba gündeme gelmiştir.³⁸ Özellikle, 1950'li ve 60'lı yıllarda Üçüncü Dünya

37 N. Abercrombie, S. Hill ve Bryan S. Turner, *Dictionary of Sociology*. Penguin Books, Londra, 2. bsk., 1988, 158-159.

38 Bölgesel araştırmaların savaş sonrasında gerçekleşen en önemli akademik yenilik olarak sunulması ile ilgili olarak bkz., Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*. Çev. Ş. Tekeli, Metis Yay., İstanbul, 2. bsk., 1998, s. 40-41. Bölgesel araştırmaların ortaya çıkışına neden olan siyasi bağlantıların açık bir biçimde izlendiği önemli bir çalışma için bkz. Bruce Cumings, "Soğuk Savaş Döneminde ve Sonrasında Bölge Araştırmaları ve Uluslararası Araştırmalar", *Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu* içinde. Der., Christopher Simpson, Çev., M. Ceylan, Kızılelma Yay., 168-193. Özellikle s. 170-177.

ile ilgili ampirik çalışmaları desteklemek üzere siyasi iradeler ciddi fonlar sağlamışlardır.³⁹ Bu çalışmalar, Hindistan'ın ve Pakistan'ın bağımsızlıklarını kazandıkları, daha sonrasında ise 'yeni devletler'in mantar gibi ortaya çıkmaya başladıkları bir ortamda ve ABD'nin dış yardım programlarının böylesi çalışmaların en birinci güvencesi olduğu bir dönemde gündeme gelmiştir.⁴⁰ Savaş sonrasında sosyal bilimler giderek *Refah Devleti*'nin çözmeye çalıştığı ulusal ve uluslararası sorunların aşılmasında görevler üstlenen, iyi finanse edilmiş bilgi üretim mekanizmalarına dönüşmüşlerdir.⁴¹

Bu dönemde sosyal bilimler Batı'nın ilerleme tecrübesini işlemek yerine Batı dışı dünyanın gelişmesi problemini ele almaya başlamıştır. Öyle ki gelişme sorununa duyulan ilginin artması ile birlikte, gelişme problemi sosyal bilimlerin en gözde tartışma alanlarından birisi haline gelmiş ve sonrasında gelişme yazını olarak ifadelendirilecek olan bir kuramsal çerçevenin oluşması sağlanmıştır.

Modernleşme kuramı İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı dışı toplumların Batılı olanlardan farklılıklarını gözler önüne sermek, ekonominin, siyasetin ve toplumsal yapıların modernleşmesinin imkanlarını ortaya koymak ve toplumların nasıl kalkınacağı sorusuna cevap bulmak⁴² amacıyla gündeme gelmiştir. Modernleşme kuramı en temelde sosyolojik bir çerçeveden hareketle üretilmiş olmakla birlikte, iktisat ve siyaset bilimi içerisinden yapılan katkılar da oldukça önemli bir hal almıştır.

Bu bağlamda süreç içerisinde sistemli bir çerçeve halini alan gelişme ekonomisi, gelişme sosyolojisi ve gelişme siyaseti gibi alt disiplinler Batı dışı toplumların gelişmemişliğini, kısacası hastalığını anlayabilmek amacıyla ortaya çıkmışlardır. Gelişme/kalkınma kavramı ekonomik çağrışımları kuvvetli olan sosyo-politik bir söylemin içerisinden üretilmiştir ve bir toplumun refahı burada en öncelikli sorun olarak görünür.⁴³ Gelişme/kalkınma, savaştan sonra uzun dönem sosyal bilimlerin başlıca tartışmalarından birisi olmuştur. Savaş sonrasında toplumlararası haritasında gelişme/kalkınma siyasetleri her yanı kaplamış,⁴⁴ kalkınma düşüncesi hemen hemen dünyanın her yerinde ulusal politikaların ilkesel temeli hali-

39 Bu dönemde sözü edilen çalışmalara mali açıdan yüklü hükümet destekleri söz konusu olacaktır. Dönemin Amerikasında "bilim adamlarına, daha önceki hiçbir dönemde, böylesine saygı gösterilmemiş ve de böylesine büyük ekonomik destek sağlanmamıştı." Bkz., (3), McNeill, s. 591.

40 Bkz., David Harrison, *The Sociology of Modernization and Development*. Routledge Press, London & New York, 1988, s. 15.

41 Bkz., Alvin W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*. Heinemann, Londra, 3. bsk., 1973, s. 345.

42 Bkz., Ercan (3), s. 90.

43 Evandro Agazzi, "Philosophical Reflections on the Concept of Development", bkz., (22), Der., Kuçuradi, s. 18.

44 Bkz., (22), Kuçuradi, s. 4.

ne gelmiştir.⁴⁵ Bu duruma bağlı olarak, toplumların modernleşme yolunda geçirdikleri değişimler yoğun bir ilgi konusu olmaya başlamıştır. Bu yıllarda, zamanla *gelişme yazını* olarak nitelenecek, çeşitli çalışmalar karşımıza çıkmıştır. Gelişme yazınının savaş sonrası dönemde kendine has bir problematiği olan bir alan olarak ortaya çıkması sürecinde öncülüğü iktisatçılar ellerinde bulundurmushlardır. İktisatçıların bu öncülüğünde gelişme probleminin ekonomik kaynaklı olarak algılanışı belirleyici olmuştur. Aynı durum Türkiye için de geçerli olmuş, kalkınma/gelişme sorunu ilk olarak ekonomik temelli bir olgu olarak görülmüş ve bu nedenle de iktisatçılar arasında yoğunluklu olarak tartışılmıştır. Ancak süreç içerisinde aynı problem alanına sosyologlar da işaret etmeye başlamışlardır.

Gerek Batılı politikacı ve kuramcılar, gerekse de *azgelişmiş* toplumların siyasal iradesi ve idaresini ellerinde bulunduran kadrolar ve aydınlar mevcut *gelişmemişlik* probleminin çözümünü ekonomik temelli bir kalkınma stratejisinin uygulanmasında görmüşlerdir. Gelişme problemi teknik düzeyde tanımlanmış ve çözümün üretilmesi bir model sorunu ile sınırlanmıştır. Bu çerçeve içerisinde Batı, gerek *azgelişmişlik* sürecini yaşayanlar açısından, gerekse de bu sürecin aşılması yönünde uluslararası boyutta politika üreten Batılı merkezler tarafından, kalıcı ve tek model olarak algılanmaktadır.

Azgelişmiş toplumlarda gelişme, ancak Batı'nın tarihsel tecrübesinin aydınlatıldığı yolda sebat edildiğinde gerçekleştirilebileceği düşünülen ve endüstrileşme, teknolojik ilerleme, ekonomik büyüme ve yüksek üretim gibi daha ziyade ekonomik temeller üzerinde yükselen bir amaca indirgenmiştir. Gelişme ekonomik büyüme ile özdeşleştirilmiş ve bunun göstergesi olarak da endüstrileşme oranı ile kişisel kazanç miktarı temel olarak alınmıştır.⁴⁶ Böyle bir anlayış, gelişmenin bir süreç olarak kavranmasını değil, gerçekleştirilmesi gereken zorunlu bir amaç olarak algılanması sonucunu beraberinde getirmiştir. *Azgelişmiş* toplumlar açısından asıl olan, gelişmenin toplumsal karşılıkları üzerinde düşünmek değil, "endüstrileşmek ya da teknoloji ithal etmek"⁴⁷ tir. Endüstrileşmenin ya da teknolojik ilerlemenin en iyi temsil edildiği merkez Batı olduğuna göre *azgelişmiş* toplumlar açısından en iyi çözüm Batı'ya olabildiğince yetişmektir. Batı'nın ileri olduğu bir süreçte, diğerleri doğal olarak geride kalmışlardır ve onlar 'gecikmiş' toplumlar olarak sahnededirler. Tarihin hiçbir devrinde karşımıza çıkmayacak olan bu kavramsallaştırma modern dönemle birlikte karşımıza çıkmış ve Batı dışı dünyada bir gecikme sendromu yaşanır olmuştur.⁴⁸

45 Bkz., (22), Kuçuradi, s. 11.

46 Bkz., (43), Agazzi, s. 27-28; bkz., (22), Kuçuradi, Ioanna s. 5 ve s. 11; bkz., (37), Erbaş, s. 11.

47 Bkz., (1), Kuçuradi, s. 6.

48 Gecikme sendromu ile ilgili çarpıcı bir değerlendirme için bkz., Serge Latouche, *Dünyanın Batılılaşması*. Çev. T. Keşoğlu, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1993, s. 90-92.

Daha önce de ifade edildiği gibi, sSavaş sonrasında gelişme sorununa duyulan akademik ilginin artmasının siyasal gerekçeleri oldukça barizdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan sosyal bilim çevreleriyle siyasal mekanizmalar arasında yaşanan iç içelik bilgi iktidar ilişkisine dikkat çeken yaklaşımlar açısından oldukça önemli ve öğretici bir örnek olmuştur. Savaş sonrasında Amerikan devleti, istihbarat kurumları ve bazı vakıflarca desteklenen sosyal bilim çalışmaları, genel olarak Amerikan çıkarlarının savunusunu üstlenmişlerdir. Savaş sonrasında bu bağlamda özellikle CIA ve FBI gibi istihbarat kurumları akademik bilgi üretimini fiilen yönlendirmiş; Ford Vakfı, Rockefeller Vakfı ve Carnegie Vakfı gibi kuruluşlar da bu yöndeki çalışmaları genel hükümet politikaları doğrultusunda finanse etmişlerdir.⁴⁹

Amerika'nın dünya egemenliğini eline geçirmesi ve dünyanın çehresini kendi stratejik hedefleri doğrultusunda biçimlendirmek istemesi gelişme tartışmalarının savaş sonrasına denk düşmesinin başlıca gerekçesini oluşturmaktadır. Bunun yanında Amerika önderliğinde örgütlenecek bir dünya düzenine karşı oluşan muhalefetin yarattığı gergin ortamın varlığı ve savaş sonrasında Avrupa'nın Asya ve Afrika'daki sömürgelerinde anti-sömürgeci siyasi bağımsızlık hareketlerinin hızlı bir biçimde artması da gelişme tartışmalarının gündeme gelmesine yol açan önemli siyasal gelişmelerdir. Amerika'nın dünya siyasi dengesinde elde ettiği etkin konum ve bu konumu benimsemeksizin dünya siyasi dengesini kendi çıkarları doğrultusunda biçimlendirmek isteyen SSCB'nin izlediği politikalar 'iki kutuplu bir dünya'nın tarih sahnesine çıkmasına yol açmıştır. Avrupa'nın sömürgelerinde anti sömürgeci bağımsızlık hareketlerinin yoğunlaşması ve bu hareketlerin kısa vadede amaçlarına ulaşmaları sonucunda, daha önce de belirtildiği üzere, birçok ulus devlet kurulmuş; bu yeni ulus devletlerin Soğuk Savaşın taraflarınca potansiyel müttefik olarak görülmesi ile paralel olarak kalkınma sorununa duyulan ilgi artmıştır. Batı dışında kalan dünyanın kalkındırılması problemi Soğuk Savaş ortamında, Amerikan çıkarları doğrultusunda ve yeni ulus devletlere tanıklık edildiği bir dönemde açığa çıkmıştır.

Batılı olmayan toplumların kalkınması probleminin savaş sonrasında yoğun bir biçimde işlenmeye başlanmasının bir diğer siyasal gerekçesi de özelde yeni ulus devletlerin, genelde ise Batı dışı dünyanın tamamının yoğun bir nüfus artışına kaynaklık etmesi ve bu haliyle *azgelişmiş* toplumların dünya ekonomik dengesi açısından potansiyel bir tehdit unsuru oluşturmalarıdır. Ekonomik büyümenin sağlanması Batı dışı dünyanın içerisinde bulunduğu ekonomik durumun ıslahı ile mümkün görülmüş ve Amerikan çıkarları dünya ekonomisinde sağlanacak genel iyileşmeyle büyük oranda ilintilendirilmiştir.⁵⁰

49 Ayrıntılı bilgi için bkz., (38), Cumings, s. 171; Noam Chomsky, "Soğuk Savaş ve Üniversite", *Soğuk Savaş ve Üniversite*. Der. N. Chomsky, Çev. M. Ceylan, Kızılirma Yay., İstanbul, 1998, s. 187-208.

50 "Bizim kendi ekonomimizin büyümesi, önemli derecede, dünya ekonomisinin büyümesiyle ilgilidir. Milletimizin başlangıç döneminden beri enerjisi- /

Az gelişmişlik durumu, zengin ve fakir ülkeler arasında halihazırda gözlenen farklılıklar temelinde tanımlanmış; böylesi eşitsizliklerin, varolan uçurumların ortadan kaldırılmasında kalkınma sürecine önemli bir rol biçilmiştir. En temelde, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeleri takip ve taklit edecekleri bir süreçte gerçekleştirilecek kalkınma ile söz konusu farklılıkların ortadan kaldırılacağı düşünülmektedir. Bu süreçte iktisatçılar, sosyologlar ve siyaset bilimciler kendi kavramsal çerçevelerinden hareketle çeşitli analizler yapmışlardır. İktisatçılar ekonomik yapıları, sosyologlar toplumsal kurumları ve davranış kodlarını, siyaset bilimciler ise siyasal gelişmeyi incelemeye koyulmuşlardır. Modernleşme kuramının gelişme konusunu ele alış biçimini ortaya koymadan önce, gelişme olgusuna iktisatçıların en temelde nasıl baktıklarını belirlemek, sosyolojik kuramın gelişme sorununa neden eğilme gereği duyduğuna işaret etmek gerekmektedir. Ancak bundan sonra, sosyologların konuyu irdeleme biçimini, modernleşme kuramının gelişme sorununu ele alış tarzını, gelişme yazınının kabaca 1950–1970 arası dönemde sahip olduğu nitelikleri ortaya koymak mümkün hale gelebilecektir.

İktisatçıların Olguya Yaklaşımı: Harrod, Domar ve Rostow

Kalkınma, ilk elde, ekonomik bir problem olarak kavrandığından konuyla ilgili ilk çalışmalar ekonomi disiplini içerisinde yapılmıştır. Ekonomi disiplini savaş sonrasında kalkınmanın tartışılması açısından oldukça önemli bir çerçeve sağlamış ve kalkınmaya dair yaklaşımlar büyük oranda ekonomi disiplini içerisindeki gelişmeler tarafından kayıtlanmıştır. Kalkınma kuramlarının inşasına yönelik ilk çabalar, ekonomik büyüme ile gelişme kavramlarını birbirinin yerine kullanmışlar ve ikisinin eş anlamlı olduğu yönünde bir önkabule sahip olmuşlardır. Gelişme problemi, savaşın hemen sonrasında yoğun bir biçimde iktisatçıların gündemine girmiş⁵¹ ve

nin önemli bir kısmını, kıtada fırsatları artıran bir ekonominin yaratılmasına adanmış olan Amerikalılar, ülkedeki sürekli büyümenin artık tüm dünyada gelirlerin artmasını gerektirdiğini, giderek daha fazla anlamaya başlıyorlar.” W.W. Rostow ve M.F. Millikan, “Dış Ekonomik Politika Üzerine Notlar”, *Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu* içinde. Der. Christoher Simpson, Çev. M. Ceylan, Kızılelma Yay., İstanbul, 2000, s. 73. Rostow ayrıca bu konuda şöyle yazmaktadır: “Geri kalmış ülkelere —komünistlerin umutlarının yoğunlaştığı uluslara— herhangi bir komünist eğilime girmeden, demokratik dünyanın belirlediği sınırlar içerisinde hazırlık safhasını tamamlayarak gelişme aşamasına geçebileceklerini göstermek gerekiyor. Bu, kanımca Batılıların en önemli meselesidir.” Bkz., W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth, A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Pr., Cambridge, 9. bsk., 1963, s. 134.

51 Bu süreçte öne çıkan iktisatçılar, Batı dışında kalan toplumları tanımlamak üzere birçok kavram ortaya atmışlardır. Bkz., M. Belik Kıray, “Sosyolojik Açıdan Gelişme Kavramının İncelenmesi: Tarihsel ve Toplumsal Süreç Olarak Gelişme-İlerleme ve Türkiye Gerçeği”, Mübcecel Kıray, *Seçme Yazılar* içinde Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 16.

kalkınma, ekonomik büyüme ile özdeş bir süreç olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Bu bağlamda R.F. Harrod'un *Towards a Dynamic Economics* ve E. Domar'ın *Essays in the Theory of Economic Growth* adlı eserleri savaş sonrası dönemde, ekonomi disiplini içerisinde kalkınma sorununun nasıl kavrandığını göstermesi açısından oldukça dikkat çekici çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Domar ve Harrod'un çalışmaları birbirlerinden bağımsız olarak yapılmış ve sundukları modeller kalkınmaya ilişkin dönemin bakış açısını büyük oranda şekillendirmiştir.⁵² Harrod ve Domar'ın çalışmaları ekonomik büyüme ile kalkınma arasında kurulan özdeşliğin iktisatçılar arasında büyük kabul görmesinde oldukça etkili olmuşlardır. Gerek Harrod'un çalışmasında gerekse de Domar'ın çalışmasında biriktirme ve yatırım ekonomik büyümenin arkasındaki esas itici güç olarak görülmüş ve dolayısıyla kalkınmanın gerekçeleri olarak da bu iki unsur sunulmuştur. Bu çalışmalarda kalkınma, sermaye oluşumu ve dolaşımına bağlı bir süreç olarak algılanmıştır. Kalkınma problemini ekonomi merkezli tanımlayan ve azgelişmişlik probleminin aşılması noktasında ekonomik büyümeyi merkeze koyan düşünürler, Batılı gelişmeyi de endüstrileşme süreci ile özdeş tutmuşlardır. Azgelişmişlik, endüstrileşme sürecinin karşısına konularak tanımlanmış ve azgelişmişlik durumuna ilişkin nitelikler endüstrileşme sürecine bakılarak ortaya konmuştur. Endüstrileşmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında görülen farklılıklar azgelişmişliğin çeşitli yönlerinin ve basamaklarının tanımlanması sonucunu doğurmuş, dolayısıyla da yaşanan azgelişmişlik durumunun sebebi de yine sermaye yokluğuna dayandırılmıştır.⁵³

Towards a Dynamic Economics, Harrod'un 1947 yılında Londra Üniversite'sinde verdiği beş konferansın metinlerinden oluşmaktadır. Harrod bu çalışmasında, savaşın yarattığı kötü koşulların mirasından bir an önce kurtulabilmek ve ekonomik büyüme sürecini hızlandırabilmek amacıyla "dinamik" bir ekonomi ihtiyacına dikkat çekmiştir. Harrod'un yaklaşımına göre ekonominin statik ve dinamik olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. "Statik" içsel kaynakların kullanımı sonucunda elde edilen doğrudan kazanç anlamına geliyorken⁵⁴, "dinamik" dış faktörlerin ve özellikle dış ticaretin söz konusu olduğu bir ekonomik süreçtir. Harrod ekonominin "statik" algılanışına ya da "statik" boyutuna Keynes'in *General The-*

52 Harrod ve Domar'ın yaklaşımları savaş sonrası kalkınma tartışmalarında oldukça merkezi bir konum işgal etmektedirler. Harrod ve Domar'ın yaklaşımlarına Türkiye'den de dikkat çekilmiştir. Örnek olarak bkz., Sencer Dıvıçioğlu, *İktisadi Büyüme, Marx'ın Görüşleri ve Harrod'la Karşılaştırma*. Sermet Matbaası, İstanbul, 1959.

53 Magnus Blomström ve Björn Hettne, *Development Theory in Transition*. Zed Books, Londra, 4. bsk., 1998, s. 11-12.

54 R. F. Harrod, *Towards A Dynamic Economics*. MacMillan ve St. Martin Pr., Londra ve New York, 9. bsk., 1966, s. 6. Kitabın ilk baskısı 1948 yılında yapılmıştır.

ory isimli çalışmasında çizdiği çerçeveyi örnek olarak verir.⁵⁵ “Dinamik” ekonomiye ya da ekonominin dinamik algılanışına ise Marshall’ın bakış açısını örnek gösterir.⁵⁶ Harrod, savaş sonrası tanıklık edilen sürecin beraberinde getirdiği sorunların aşılması kaygısıyla, dinamik ekonominin önemi ve gerekliliği üzerinde durur. Harrod’a göre sağlıklı bir ekonomik büyümenin olanağı dış faktörlerde yatmaktadır. Harrod, dinamik ekonominin sağlayacağı destekle ekonomik büyümenin sağlanması için gerekli koşulların oluşturulabileceğini ve kalkınma sorununun da bu çerçevede çözümlenmiş olacağını düşünmektedir.

Essays in the Theory of Economic Growth ise, Domar’ın 1945-1950 yılları arasında yayımladığı makalelerin ve verdiği seminer metinlerinin derlenmesinden oluşmuş ve kitap olarak 1957 yılında basılmıştır. Domar’ın çalışmasında yer alan dokuz bölümün temel sorunu ekonomik büyüme amacının gerçekleştirilmesini mümkün kılacak teorik bir model geliştirmektir. Geliştirilmeye çalışılan bu teorik model aynı zamanda dönemin önemli sorunlarından birisi olan kalkınma sorununu da çözmeye çalışmaktadır. Kalkınma ekonomik büyüme sürecinin son aşaması olarak görülmekte, ekonomik büyüme amacının gerçekleştirilmesi için sunulan formlerin kalkınma sürecinin de yönünü belirleyeceği düşünülmektedir. Domar, bundan böyle, esas problemin işsizliğin ortadan kaldırılması olmadığını, yapılması gerekenin ekonomik kalkınma ve büyüme oranları üzerinde durulması olduğunu belirtmektedir.⁵⁷ Domar’ın sunduğu modelde mikro alanda karşılaşılan problemlerin çözümü daha makro boyutlu projelere adanmaktadır. Domar kendisinden önce ortaya konan ekonomik büyüme modellerini ele aldıktan sonra⁵⁸ kendi büyüme modelinin temel niteliklerini ortaya koymaktadır. Domar’ın temel hareket noktası ekonomik büyümenin dolayısıyla da kalkınmanın nasıl sağlanabileceği sorunudur. Domar’ın düşüncesinde ekonomik büyüme hem zorunlu hem de arzu edilir bir süreçtir ve bunun sağlanması büyük oranda vergi politikalarının ekonomik büyüme amacına uygun olarak düzenlenmesine ve yeni şirketlerin gelişimine bağlı görülmektedir.⁵⁹ Böylelikle gerek Harrod gerekse de Domar, savaş sonrası dönemde mantıksal ve kurumsal temelleri atılan ve günümüzde de egemenlik alanları hayli genişleyen ulus-ötesi şirketlerin kuramsal hazırlayıcıları olmaktadır.

Savaş sonrası kalkınma tartışmaları açısından Harrod ve Domar’ın önemi, ekonomik büyüme ile kalkınma arasında bir özdeşlik kurarak, gelişme sorununun ekonomi merkezli bir sorun olarak algılanması yönünde en temel katkıyı yapmış olmalarında yatmaktadır. Bu iki kuramcının yaklaşım-

55 Bkz., (54), Harrod, s. 14.

56 Bkz., (54), Harrod, s. 15.

57 E. Domar, *Essays in The Theory of Economic Growth*. Greenwood Pr., Connecticut, 10. bsk., 1982, s. 10.

58 Bkz., (57), Domar, s. 17-18.

59 Bkz., (57), Domar, s. 195.

larından etkilenen birçok düşünür kalkınmayı salt ekonomik bir süreç olarak kavramış ve kalkınma amacı olarak tanımladıkları süreci yine salt ekonomik nedenlere bağlamışlardır.⁶⁰

Kalkınmanın ekonomik büyüme ile özdeş kabul edilmesi ve ekonomik büyümenin de sermayenin niteliğiyle ilişkilendirilmesi savaş sonrası kalkınma tartışmaları içerisinde kısa zamanda yaygın bir anlayış haline almıştır. Kaleme aldığı *The Stage of Economic Growth, A Non-Comunist Manifesto*⁶¹ isimli eserle kalkınma tartışmalarının ve modernleşme kuramının en önemli teorisyenlerinden birisi haline gelen W. W. Rostow'un geliştirdiği yaklaşım da yine bu anlayışı pekiştirmiştir. Rostow'un bakış açısı kalkınma ile ekonomik büyüme arasında varolduğu düşünülen doğrudan ilişkinin formüle edilmesinde oldukça merkezi bir rol oynamıştır. Rostow sermaye oluşumu ve dolaşımına verdiği önem ve ekonomi-kalkınma ilişkisini kavramsallaştırma biçimi ile kalkınmanın ekonomik temelli bir süreç olarak anlaşılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bununla birlikte Rostow kendisinden önce gelen ve ekonomik büyüme ile kalkınma arasında birebir bağlantı kuran diğer düşünürlerle göre daha kapsamlı bir çerçeveye ortaya koymuştur.

Kalkınma problemini merkeze alarak ekonomik büyüme konusunu işleyen Rostow'a göre toplumlar, kendi kendisini besleyebilen bir ekonomik büyümeye ancak beş aşamada ulaşabilirler. Rostow diğer modernleşme düşünürleri gibi gelişme sürecini her şartta gerçekleşmek durumunda olan kaçınılmaz bir süreç olarak görür⁶² ve toplumların geçirmek zorunda oldukları beş aşamadan bahseder.

Bu aşamalardan birincisi *geleneksel toplum* aşamasıdır. Bu aşama fiziksel dünyaya Newton-öncesi dönemin gözüyle bakan, Newton öncesinin bilim ve teknoloji anlayışı üzerinde temellenen ve sınırlı üretim fonksiyonlarına sahip olan bir toplum yapısını bünyesinde barındırır. Bu toplum yapısı modern bilim ve teknolojiyle ya tanışmadığından ya da onu düzenli ve sistematik olarak uygulamadığından (uygulayamadığından) oldukça sınırlı bir verimle karşı karşıya kalmaktadır.⁶³ Rostow genel olarak bu aşamaya tanıklık eden toplumların sınırlı üretimlerindeki sınırlamalar dolayı-

60 Örnek olarak bkz., Oscar Lange, *Kalkınma Yöntemleri*. Çev., M. Selik, E. Günçe, Sosyal Adalet Yay., Ankara, trhs.; Hollis B. Chenery, *Gelişme Politikaları ve Programları*. Çev., N. Bengül, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1959.

61 Rostow'un bu çalışmasının Türkçe'ye iki ayrı çevirisi bulunmaktadır. *Gelişme Nazariyesi, Gayri-Komunist Manifesto*. Çeviren belirtilmemiş, Nebioğlu Yay., İstanbul, tarihsiz; *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri, Komünist Olmayan Bir Manifesto*. Çev., E. Güngör, Yayınevi ve yer belirtilmemiş, 1966. İkinci baskı Kalem Yay., İstanbul, 1980. Esere ilişkin atıflar şu kaynaktan yapılmaktadır: W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth, A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Pr., Cambridge, 9. bsk., 1963.

62 Bkz., (40), Harrison, s. 26.

63 Bkz., (50), Rostow, s. 4.

siyla mevcut kaynaklarını tarıma aktardıklarını belirtmektedir. Mevcut tarımsal yapı dolayısıyla hiyerarşik bir toplumsal yapı ve sınırlı oranda bir dikey hareketlilik söz konusudur. Toplumsal örgütlenme içerisinde aile ve klan bağları büyük bir rol oynar. Bu toplumların değer sistemleri kadercilik olarak adlandırılan anlayışla kayıtlanmıştır.⁶⁴ Rostow, tarihsel olarak, Newton öncesi dünyanın en önemli katılımcılarının Çin Hanedanları, Orta Doğu ve Akdeniz medeniyeti ile Ortaçağ Avrupası olduğunu belirtmektedir.⁶⁵

İkinci aşama, *atılma hazırlık* aşamasıdır. Bu aşama gelenekselden moderne doğru bir geçiş süreci yaşayan toplumları bünyesinde barındırır. Atılım için hazırlık aşaması ilk ve en açık biçimiyle on yedinci yüzyıl sonu-onsekizinci yüzyıl başı Batı Avrupasında kendisini göstermiştir. Dönemin Batı Avrupasında modern bilimin ortaya koydukları gerek tarımda gerekse de endüstride yeni üretim fonksiyonlarına dönüşmeye başlamıştır. Bu durumun gerçekleşmesi dünya pazarlarının giderek genişlemesi ve bunun için çeşitli mücadelelerin yaşanmasına büyük oranda bağlı olmuştur. Bu aşamanın kendisini göstermesinin temelinde Batı Avrupa'daki gelişmelere bağlı olarak Orta Çağ'ın zincirlerinden bağımsızlaşmak yer almaktadır. Batı Avrupa ülkeleri arasından ilk olarak *atılma hazırlık* aşamasını yalayan, coğrafi konumu, doğal zenginlikleri, ticari olanakları ve toplumsal ve siyasi yapısı dolayısıyla İngiltere olmuştur. Bu aşamada yalnızca ekonomik ilerlemenin mümkün olabileceği düşünülmemekte, aynı zamanda ekonomik ilerlemenin ulusal saygınlık, özel kazanç, genel refah seviyesi ve çocuklar için daha iyi bir yaşam gibi diğer bazı ideallerin gerçekleşmesi için de bir zorunluluk olduğu varsayılmaktadır.⁶⁶

Rostow, geleneksel toplumla hazırlık süreci arasındaki geçişte gerek ekonominin kendisinde gerekse de toplumsal değerler dengesinde yaşanan köklü dönüşümlerin etkisine değinse de ona göre bu süreçte esas dönüştürücü güç siyasal erktir. Güçlü ulus-devletlerin ortaya çıkması ile birlikte, geleneksel örgütlenmeleri büyük oranda tahrip eden ulusalcı anlayışın gündeme gelmesi ve sömürgeciliğin ortaya çıkması en önemli iki siyasal gelişme olarak kendisini göstermektedir.⁶⁷ Rostow, ulusalcılığın geleneksel toplumdan modern topluma doğru yaşanan geçiş sürecinin en önemli ve vazgeçilmez unsuru olduğunu belirtmektedir.⁶⁸ Ulusalcılığın modern kimlik taşıma rolüne dikkat çeken Rostow'a göre söz konusu geçişin sağlanmasındaki bir diğer siyasal süreç kolonyal yapılanmaların gün yüzüne çıkmasıdır.⁶⁹ Emperyal güçler, *atılma hazırlık* aşamasının gelişimi için daima kusursuz pratikler ortaya koymasalar da, düşüncede, bilgi

64 *A.g.e.*, s. 5.65 *A.g.e.*, s. 5.66 *A.g.e.*, s. 6.67 *A.g.e.*, s. 7.68 *A.g.e.*, s. 26.69 *A.g.e.*, s. 108-109.

üretiminde, kurumlar düzeyinde ve sermaye biçimlerinde dönüşümlerin gündeme getirilmesini mümkün kılmaktadırlar. Rostow'a göre sömürgeci güçler, sömürge siyasetinin açık bir amacı durumunda olan modernleşme sürecini besleyecek birçok pratiği bünyelerinde barındırmaktadırlar.⁷⁰ Rostow, ayrıca geleneksel toplumdan *hazırlık* aşamasına geçişte askerlerin, tüccarların ve aydınların birlikte oluşturacakları bir koalisyona da oldukça önemli roller biçmektedir.⁷¹ İkinci aşamada geçiş büyük oranda tarımsal bir yapıdan endüstrinin, iletişim alanlarının ve ticaretin görünür olduğu bir yapıya doğru gerçekleşmekte;⁷² eğitimin, girişimciliğin ve sermayeyi harekete geçiren kurumların önemi giderek farkedilmeye başlanmaktadır.⁷³

Rostow'un sıralamasında üçüncü aşama olarak *atılım* aşaması karşımıza çıkar. *Atılım* aşaması devam edegelen büyümeyle karşı süregelen engellerin ve direnme mekanizmalarının artık bütünüyle çaresiz kaldığı ana işaret eder.⁷⁴ Büyüme bu aşamada normal ortamını bulur.⁷⁵ Genel olarak *atılım* aşaması yalnızca toplumda sermaye artışını, tarımda ve endüstride teknolojik gelişmeyi değil, aynı zamanda ekonominin modernleşmesini ciddi ve önemli bir politik pratik haline getirmeye aday bir siyasi elitin de doğuşunu içerir. Bu aşamada etkili yatırımların oranı, ulusal gelirin yüzde beşinden yüzde onuna ya da daha fazlasına yükselir. Bu aşamada yeni endüstriler hızla yayılır. Yeni bir girişimciler sınıfı gündeme gelir⁷⁶ ve özel sektörde yatırımlar fazlalaşır. Gerek endüstride gerekse de tarımda yeni teknikler gündeme gelir, tarım ticari bir karaktere bürünür. Buna paralel olarak çiftçilerin giderek artan bir kısmı yeni metodları benimsemeye hazır hale gelirler ve zamanla yaşamlarında köklü değişimler ortaya çıkar. Tarımsal üretimdeki devrimci dönüşümler başarılı bir *atılım* için en temel şarttır.⁷⁷ Rostow bu aşamanın tarihsel olarak 1783 sonrası Britanya'nın yaşadığı yirmi yılda, Amerika ve Fransa'nın 1860'tan önceki birkaç onyılında, Almanya'nın on dokuzuncu yüzyılın üçüncü, Japonya'nınsa dördüncü çeyreğinde yaşadıklarında, Rusya ve Kanada'nın 1914'ten önceki yıllarında ve Hindistan ve Çin'in 1950'lerdeki durumlarında temsil edildiğini düşünmektedir.⁷⁸

Dördüncü aşama *olgunluğa yönelme* aşamasıdır. Bu aşamada ulusal gelirin yüzde onu ila yirmisi yatırım olarak değerlendirilmekte ve üretim miktarının nüfus artış hızından düzenli olarak yüksek olması sağlanmak-

70 *A.g.e.*, s. 27.

71 *A.g.e.*, s. 29.

72 *A.g.e.*, s. 18-19.

73 Bkz., (40), Harrison, s. 27.

74 Bkz., (50), Rostow, s.7.

75 *A.g.e.*, s. 36.

76 *A.g.e.*, s. 39.

77 *A.g.e.*, s. 8.

78 *A.g.e.*, s. 9.

tadır. Bu aşamada ekonomi kendi yerini uluslararası ekonomi içerisinde bulacaktır. Bu aşamada toplum yeni değer ve kurumları eskileri karşısında dengeleyebilecek ve eski değer ve kurumlar büyüme sürecini destekleyebilir hale getirilmek üzere bir revizyona tabi tutulacaklardır. Rostow, genel olarak, *atılım* aşamasının başlangıcından sonraki altmış yıl içerisinde bu aşamaya ulaşılabilirliğini belirtmektedir. Bu dönemde ekonomi, çerçevesi daha iyi çizili ve teknolojik olarak daha karmaşık süreçleri bünyesinde barındırmaya başlayacak, örneğin ağır sanayiden, makine parçaları, kimyasal madde ve elektrikli donanımların üretimine geçilecektir. Bu aşamaya Almanya, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başı itibarıyla tanıklık etmişlerdir.⁷⁹ *Olgunluğa yönelme* aşamasında ekonomi herşeyin üretimi için gerekli olan teknolojik ve kurumsal bilgiye sahip değildir, yalnızca üretmek istedikleri ile ilgili bilgi sahibidir. Bu dönemde esas olan teknolojik ve kurumsal gereklilikler değil, ekonomik tercihler ve siyasal önceliklerdir.⁸⁰

Rostow beşinci ve son aşamayı *kitlesel tüketim çağı* olarak niteler. Bu aşamada yüksek bir kitlesel tüketimle karşı karşıya kalınır ve başlıca sektörler kendilerini tüketicilerin taleplerine göre ayarlarlar. Rostow'a göre yirminci yüzyılda bu aşamaya ulaşmayı başaran toplumlar iki şeyi gerçekleştirmişlerdir. Bunlardan birincisi, söz konusu toplumlarda kişi başına düşen gelir artmış ve insanların birçoğu temel yaşam ihtiyaçlarının üzerinde bir tüketim olanağına kavuşmuşlardır. İkincisi ise, işgücünün yapısı değişmiş ve bu değişim kendisini yalnızca kentli nüfus oranının toplam nüfus içerisindeki artışında değil, aynı zamanda bürolarda ve bilgi gerektiren işlerde çalışan insan sayısının artışında da göstermiştir.⁸¹ Rostow bu aşamaya ulaşan Batılı toplumların büyüyen ekonomiyi toplumsal refahın ve güvenliğin sağlanmasına adanmayı yeğlediklerini belirtmektedir. Ona göre refah devletin ortaya çıkması bir toplumun teknik olgunlaşmanın ötesine gittiğinin göstergesidir.⁸² Rostow Amerika'nın dördüncü aşamadan beşinci aşamaya doğru geçişini dört dönemde ele almaktadır. 1901-1916 yıllarında yaşanan ilerlemeci dönem, 1920'li yıllar, 1930'larda yaşanan Büyük Bunalım ve 1946-56 yılları arasında yaşanan şahlanış dönemi.⁸³ Rostow Amerika'nın beşinci aşamaya ulaşmasındaki dönüm noktasının Henry Ford'un motorlu araçları olduğunu, ancak Amerika'nın bu aşamaya ulaşmasının ancak 1946-1956 yılları arasında tamamlandığını ifade etmektedir. Rostow söz konusu sınıflamayı Batı'nın ekonomik gelişme pratiğinden hareketle gerçekleştirmekte ve en son aşamayı temsil etme ayrıcalığını da yine

79 *A.g.e.*, s. 9. Rostow çok genel de olsa bu aşamaya ulaşma tarihlerine göre birkaç ülkeyi sınıflandırır. Buna göre dördüncü aşamaya İngiltere 1850'de Amerika 1900'de, Almanya ve Fransa 1910'da, İsveç 1930'da, Japonya 1940'ta, Rusya ve Çin ise 1950'de ulaşmışlardır. Bkz., *a.g.e.*, s. 59.

80 *A.g.e.*, s. 10.

81 *A.g.e.*, s.10.

82 *A.g.e.*, s. 11.

83 *A.g.e.*, s. 74.

Amerika'ya vermektedir. 1950'li yıllarda Batı Avrupa ve Japonya'nın da bu aşamaya dahil olduklarını belirten Rostow, Sovyetler Birliği'nin de teknik olarak bu aşamaya dahil olabileceğini, ancak komünist yöneticilerin bu aşamanın beraberinde getirdiği toplumsal ve siyasal sorunların önüne geçmek noktasında cesur davranmadıklarını iddia etmektedir.⁸⁴

Rostow'un kalkınma analizi ekonomik süreçleri öne çıkarmakla birlikte, kısmen de olsa, toplumsal etkenlerin rolüne de değinmektedir. Rostow bu bağlamda söz konusu aşamaların nesnelere olan toplumları iki kategoride değerlendirmektedir. Birinci kategoride bulunan toplumların siyasi, toplumsal ve kültürel yapıları, o toplumların yüksek bir refah seviyesine ulaşabilmelerine engel teşkil etmiyorken, ikinci kategoride bulunan toplumlar söz konusu aşamaları başarmak için siyasi ve toplumsal yapılarında ciddi değişikliklere gitmek zorundadırlar.⁸⁵ Rostow yine benzer bir biçimde az gelişmiş ülkelerin kalkınması için iki temel koşul ileri sürmektedir. Birincisi, kalkınmaya muhatap olacak toplumların sahip oldukları geleneksel bağlardan kurtulmaları; ikinci koşul, kalkınmaya ilişkin süreçlerin Amerika Birleşik Devletleri'nin örgütlediği bir dünya siyaseti çerçevesinde yaşama geçirilmesidir.⁸⁶

Rostow'un kalkınmaya ilişkin değerlendirmeleri, gelişme ekonomisinin kavramları kullanılarak yapılmaktaysa da, toplumsal süreçlere de bütünüyle duyarlı değildir. Bu nedenle Rostow'un ekonomik büyüme kuramı, modernleşme kuramı içerisinde oldukça etkili olmuştur. Ancak Rostow, yine de kalkınmanın ekonomik temelini merkeze alarak bir gelişme kuramı ortaya atmış ve bu haliyle kalkınma ile ekonomik süreçler arasında bir özdeşlik kurulması anlayışını yeniden üretmiştir. Rostow, gelişme kuramını ortaya koyarken temel açıklama birimi olarak ekonomik süreçleri almış, değerlerde yaşanacak değişimleri de yine bu süreçlere bağlı olarak açıklamıştır.

Kalkınma sorunu üzerine ya da kalkınma sorunundan hareketle yapılan ve ekonomik olguları temel açıklama birimi olarak kabul eden çalışmalar süreç içerisinde ekonomi disiplini çerçevesinde gelişme ekonomisi olarak bilinen bir altdisiplinin gündeme gelmesine yol açmıştır. Gelişme ekonomisi en temelde Batı dışı toplumların mevcut üretimlerinin neden yetersiz olduğu, bu toplumların verimliliklerinin nasıl artırılabilirliği ve sahip oldukları ekonomik yapıların nasıl modernleştirilebileceği sorunlarına karşılık olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁷ Gelişme ekonomisine kaynaklık eden çalışmaların birçoğu dünya toplumlarını ülkede kişi başına düşen gelir mikta-

84 *A.g.e.*, s. 11.

85 *A.g.e.*, s. 36.

86 Bkz., (40), Harrison, s. 25. Rostow kalkınma sürecinin hızlandırılmasında, daha genel düzeyde de, uluslararası ilişkilerin önemine dikkat çekmiştir. Bkz., (53), Blomström ve Hettne, s. 13.

87 Bu (alt) disiplinin en önemli simaları olarak Rostow, Hirschman, Lewis, Millikan, Rosentein, Rodan ve Nurkse karşımıza çıkar. Bkz., (1) Ercan, s. 91.

rına göre sınıflamış ve bu sınırlı tasnif 1950’li ve 60’lı yıllarda oldukça etkili bir biçimde kalkınmanın ekonomik bir çerçevede ele alınması anlayışını canlı tutmuştur. Zamanla bu sınırlı açıklama biriminin yanına sermaye donanımı, sermaye birikimi, tasarruf, yatırım gibi unsurlar da eklenmiştir.⁸⁸ Gelişme ekonomisi içerisinde yapılan açıklamalar, inceledikleri Batı dışı toplumların söz konusu gelişmemişlik durumunu yine bu toplumların sahip oldukları içsel dinamiklere, halihazırda ortaya konan yanlış pratiklere bağlamaktadırlar. Savaş sonrasında gelişme iktisatçıları azgelişmişlik sorununun aşılması için yapılacak ekonomik *atılımların* merkezi önemine dikkat çekmekte ve ekonomik kalkınma ile modernleşme sürecinin tamamlanacağını iddia etmektedirler. Gelişme iktisatçıları, biri azgelişmiş toplumlara diğeri de endüstrileşmiş toplumlara ait olmak üzere iki farklı ekonomi olduğu⁸⁹ kanaatinden hareket etmişlerdir. Savaş sonrası gelişme yazınına ekonomi disiplini içerisinde üreten düşünürlerin çoğu, gelişmemiş ekonomik yapılara sahip olan toplumların ekonomik açıdan kalkınmış olan ülkelerin düzeyine erişecekleri yönünde oldukça iyimser bir bakış açısına sahip olmuşlardır.⁹⁰ Ancak bu iyimserci bakış açısı, onların, azgelişmiş toplumların ekonomik yapılarına müdahalede bulunulması gerektiği yönünde ciddi bir fikir birliği içerisinde olmasına engel olmamıştır. Gelişme iktisatçıları bu bağlamda ‘yabancı’ sermaye dolaşımına ve planlı ekonomik düzenlemelere oldukça sıcak bakmışlar ve bu süreçlerin teşviki için gereken kuramsal altyapıyı üretmeye çalışmışlardır. Böylelikle gelişme ekonomisi, azgelişmişlik sorununu ve modernleşme sürecini ekonomik kalkınmayla özdeş kabul etmiş ve kalkınmanın ekonomik bir temelde ele alınması anlayışının üretildiği başlıca düşünsel mekan olarak gündeme gelmiştir.

Belirtildiği gibi, savaşın hemen sonrasında kalkınma sorununa duyulan ilgi ekonomik temelli olmuş ve yapılan çalışmalar, sermaye oluşumu ve dolaşımının merkezi kavramlar olarak kabul edildiği ekonomik büyüme modellerine hasredilmiştir. Bu modeller Batı koşullarından hareketle temellenmiş ve bu nedenle teori ve pratik arasında ciddi bir boşluk oluşmuştur. Kalkınmanın yalnızca ekonomik olarak algılanmasından kaynaklandığı düşünülen bu boşluğu kapatmak için modernleşme yazını içerisinde yoğun bir kuramsal uğraş gün yüzüne çıkmıştır. Savaşın hemen sonrasında genelde dünyanın, özeldede ise Batı dışı dünyanın kalkınması probleminde çözüm bulmak isteyen kuramcılarının bir çoğu, ekonomi disiplini içerisinde açıklamalarını yapmışlardır. Konuyu tek başına ekonomik olarak kavramanın yarattığı sorunların kendisini göstermesiyle bu tek yanlı açıklama biçimleri eleştirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda 1950’li yıllarda sosyolojik bilgi üretimini sürdüren bazı düşünürler genel olarak gelişme sürecinde kültürün ve toplumsal unsurların önemine dikkat çekmişler; toplumsal ve kül-

88 Ercan, *A.g.e.*, s. 92.

89 Bkz., (1) Ercan, s. 95.

90 Elbette bu anlayış gelişmenin doğrusallığına ve evrimsel hareketin yanılmazlığına olan inançtan beslenmektedir. Bkz., (1) Ercan, s. 96.

türel öğeleri, kalkınmanın gerçekleştirilmesinin ya da onun yitirilmesinin gerekçesi olarak sunmuşlardır.

Kalkınmanın salt ekonomik bir perspektiften hareketle değerlendirilmesi, yaşanan toplumsal ve toplumlararası gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalmıştır. Kuram ve pratik arasında bulunan bu boşluğun doldurulması amacıyla bir çok düşünür çaba sarfetmiştir. Nüfus artışı sorunu gündeme getirilmiş, sermaye kavramı sağlığın korunması ve eğitim kavramlarını içerisine alacak şekilde genişletilmiş, tavırlar ve kurumlar teorik tartışmaların merkezine taşınmış, siyasi faktörlerin önemi göz ardı edilmez olmuştur. Bu yönde devam eden kuramsal çalışmalar, daha önceki çalışmaları belirleyen dar, ekonomik ve model yönelimli bakış açılarının⁹¹ ciddi anlamda sorgulanmalarına yol açmıştır.

Bu bağlamda ilk itirazlar 1950'lerin ortalarından itibaren yükselmeye başlamıştır. Bu dönemde ekonomik gelişme sorunu ile ilgilenenler dahi ekonomik gelişmenin ekonomik olmayan etkenleri üzerinde durmuşlardır. Bu bakış açısına en iyi örnek Bert F. Hoselitz'in görüşüdür. Hoselitz, "Economic Growth and Development: Non-Economic Factors in Economic Development" isimli önemli makalesinde, ekonomik kalkınmanın aslında ekonomik olmayan, toplumsal temellerinin de bulunduğunu ve bunların ekonomik kalkınmada temel teşkil ettiğini ispat etmeye çalışmıştır. Hoselitz tezini daha ziyade Batı tarihinin ekonomik gelişimine katkıda bulunan bilimsel, teknolojik ve kültürel değişkenlerine yer vererek⁹² kanıtlamaya çalışmaktadır. Hoselitz 'çevresel şartlar' olarak tanımladığı ve toplumun ekonomik olmayan unsurlarını niteleyen süreçler üzerinde durmuş ve aile yapısı, yasal biçimler, eğitim şekli gibi kurumsal yapılarda gündeme gelen değişimler üzerinde odaklaşmıştır.⁹³ Hoselitz aynı zamanda Rostow'un ekonomi-temelli yaklaşımına da, toplumsal temellere dikkat çekmek suretiyle, eleştiri getirmiştir. Bu çerçevede de Japonya üzerine ısrarlı bir vurgusu söz konusu olmuştur. Hoselitz Japonya'nın ekonomik kalkınmasının sahip olduğu kültürel temelleri açıklarken Japonya'nın ticaret kültürü ile Avrupa'nın ticaret kültürü arasında var olduğunu düşündüğü benzerliği merkeze yerleştirmiştir.⁹⁴ Ayrıca Hoselitz, ekonomik kalkınmada toplumsal yeniliğin ve bu yeniliğin gerçekleştirilmesinde de toplumsal marjinalliğin önemini ortaya koymaya çalışmıştır.⁹⁵

91 Bkz., (53), Blomström ve Hettne, s. 19.

92 Bert H. Hoselitz, "Economic Growth and Development: Non-Economic Factors in Economic Development" *Political Development and Social Change*. içinde. Der., Jason L. Finkle ve Richard W. Gable, John Wiley and Sons Pr., New York, 2. bsk., 1971, s. 186.

93 *A.g.m.*, s. 184.

94 *A.g.m.*, s. 185 ve 187.

95 *A.g.m.*, s. 190. Manning Nash'ın 1958 yılında yayımlanan ve ekonomik dönüşümün kültürel ve toplumsal bir dönüşüme bağlı olduğu yönünde bir tezi işleyen makalesi de yine bu çerçevede önemlidir. Bkz., Manning Nash, "Some Social and Cultural Aspects of Economic Development", Finkle ve Gable, *a.g.e.* içinde, s. 193-203.

Süreç içerisinde birçok disiplin kalkınma problemiyle ilgilenmeye başlamış ve gelişme araştırmaları aşamalı olarak daha bağımsız ve disiplinlerarası bir çalışma alanı haline gelmiştir.⁹⁶ Sonuçta gelişmenin gerçekleştirilmesi için yapısal bir dönüşüm zorunlu görülmüş ve bu yapısal dönüşümün imkanı da, büyük oranda mevcut toplumsal yapının tahrip edilmesine bağlı olarak algılanmıştır.

Belirtildiği gibi, iktisatçıların öngördüğü kalkınma stratejileri, toplumların değişimini, dünya sistemiyle bütünleşmesini mekanik bir tarzda ele alan ve bütün toplumların aynı kaynaklara sahip olduğu, dolayısıyla da her az gelişmiş ülkenin potansiyel bir gelişmiş ülke olduğunu düşünen bir yaklaşıma sırtını dayamıştır. Ancak, kısa zamanda, az gelişmiş toplumların kalkınma süreçlerinin açıklanmasında kültürel dokuların olumlu ya da olumsuz rolleri üzerinde durulmaya başlanmıştır.

Modernleşme kuramı içerisinde kültür ve gelişme ilişkisinin açıklanmasında, kültürün önemine dikkat çekenler iki farklı yönelimden beslenmişlerdir. Bir yandan toplumların kültürel dokuları modernleşmenin önündeki *geleneksel* engeller olarak görülmekte, modernleşmenin ve kalkınmanın mümkün olabilmesi için az gelişmiş toplumların kültürel yapılarının tahrip edilmesi gerektiği düşünülmekteyken, diğer yandan, kültürel farklılıkların kalkınma ve daha genel olarak söylenirse modernleşme sürecine olumlu katkılarda bulunabileceği gündeme getirilmektedir. 1940'lı yıllarla birlikte Amerikan sosyal bilimlerinde oldukça ayrıcalıklı bir konum elde eden Max Weberci toplumsal kuram, kalkınma probleminin ele alınışında da kendisini göstermiş ve Weberci tezlerden hareketle, kültür az gelişmiş toplumların gelişmemişliğinin temelini yerleştirilmiştir. Bu düşünsel zemin üzerinde çözüme ilişkin olarak söylenecek her söz doğal olarak az gelişmiş toplumların kültürünü hedef alacak ve gelişmenin sağlanmasının ön koşulu olarak bu toplumların sahip oldukları kültürel bağlardan kurtulmak gösterilecektir. Bu yaklaşım kalkınma sürecinde kültürü olumsuzlamaktadır. Kültürün modernleşme sürecindeki olumlu yanlarına dikkat çeken yaklaşımlar söz konusu olmakla birlikte kültürel yapı, gelişme kuramlarında daha ziyade olumsuz bir içeriğe büründürülmüştür. Ancak şu ya da bu şekilde kültür üzerine yapılan vurgu ekonomist açıklamaların kuşatıcılık iddalarını eleştiriye tabi tutmuştur.

Kalkınma, savaş sonrası modernleşme paradigması içerisinde olumlu bir anlama ve merkezi sayılabilecek bir konuma sahiptir. Modernleşmeci düşünürlerden bazıları ekonomik kalkınma sürecini modernleşme süreci ile özdeşleştirirken, bazıları da ekonomik kalkınmayı modernleşmenin en önemli gerekçeleri arasında saymakla birlikte, ikisi arasında bir ayrım yaparak bu iki sürecin birbirleriyle özdeşleştirilmesine karşı çıkmaktadırlar. Ancak gelişme ekonomisine baktığımızda, problemin ekonomi merkezli kavranışına ve dolayısıyla da modernleşme ile ekonomik kalkınmayı birbiriyle özdeş tutan bir yaklaşıma rahatlıkla tanıklık edebiliriz. Fakat, daha ziyade

96 Bkz., (53), Blomström ve Hettne, s. 19.

sosyolojik bir çerçeveden hareketle azgelişmişlik sorununu kavramaya çalışan yaklaşımlara bakıldığında modernleşme ile ekonomik kalkınmayı birbirinden ayıran, ekonomik kalkınmayı modernleşme amacı çerçevesinde araçsallaştıran ve bunun da ötesinde toplumsal içerikli bir kalkınma modeli öngören (toplum kalkınması) bir yaklaşımla karşı karşıya kalınmaktadır.

Modernleşme kuramının kalkınma yaklaşımı, kalkınmanın salt ekonomik bir süreç olarak değerlendirilmesinin eksikliğine dikkat çekmiş ve kalkınma sorununu daha kapsamlı bir biçimde ele almak istemiştir. Modernleşme kuramının kalkınma sorununu ele alışı doğru okuyabilmek için ekonomik kalkınma analizlerinin temel niteliklerinin de bilinmesi gerekmektedir. Bu kaygıyla yukarıda çerçevesi çizilen ekonomik kalkınma analizlerinden sonra, modernleşme kuramının ve savaş sonrası gelişme yazınının kalkınma sorununa yaklaşımını ele alabiliriz.

Modernleşme Kuramı ve Kalkınma Problemine Yaklaşımı

Batılı siyasi odakların dünya siyasetine hükmetme arayışları on dokuzuncu yüzyılla birlikte başarı kazanmış ve bu durum Batı dünyasının, siyasi, ekonomik, toplumsal ve düşünsel alanlarında aşırı bir özgüven hissiyle hareket edebilmesine imkan tanımıştır. Etnosentrik bir dünya algısıyla beslenen bu özgüven durumu on dokuzuncu yüzyıl boyunca Batılı kimliğe derinliğine sirayet etmiştir. Sahip olunduğu düşünülen tarihsel mirasa, siyasi başarıya, kültürel zenginliğe ve düşünsel birikime dayanılarak temellendirilen bu aşırı özgüven halinin izlerini on dokuzuncu yüzyıl Batı düşüncesinin hemen her alanında bulabiliriz. Batılı güç odaklarının on altıncı yüzyıldan sonra giderek artan bir biçimde elde ettikleri iktidar ve bu iktidarın getirilerinin toplumsal alana taşınması mevcut durumun gerek tarihsel gerekse de niteliksel açıdan biricikliğini açıklama arayışındaki kuramları beraberinde getirmiştir.

Bu kuramlar, bir yandan Batılı toplumların *ileri* durumunun tarihsel gerekçelerini oluşturmaya çalışırken, diğer yandan Batı dışı toplumların mevcut *gerilik*lerini de açıklamak istemektedirler. Sosyal bilimlerden doğa bilimlerine dek bilgi üretimini yönlendirenler *ileri* olmanın yasalarını katı formülasyonlara başvurarak ortaya koymuş ve daha sonra ilerlemenin en son aşaması ve temsili olarak da Batı'yı göstermişlerdir. Tarih evrimci bir mantıkla işletilen, güçler savaşının yapıldığı ve mevcut duruma en fazla uyum sağlayanın yaşam şansını elinde bulundurabildiği bir süreç olarak okunmuş ve elbette bu sürecin galibi olarak yine Batı selamlanmıştır. On dokuzuncu yüzyıl boyunca, idealist toplum düşüncesinin kısmi itirazları dışında, bu zihinsel durum ve özgüven hissi canlı bir biçimde toplumsal ve toplumlararası alana dair üretilecek düşüncelerde temsil olunmuştur. Ancak yirminci yüzyılın bunalım yılları ile birlikte bu iyimserci, ilerlemeci ve evrimci düşünsel çerçeveler ciddi rahatsızlıklar uyandırmıştır.

Birinci Dünya Savaşı, bir yanıyla, bir önceki yüzyılın ilerlemeci ve ev-

rimci perspektifleri ile temsil olunan aşırı özgüven durumunun şiddetli bir aşınmaya maruz kaldığının göstergesidir. İki savaş arası dönemde bu perspektifler yıpranmış ve bunun yerine Batı'nın çöküşünden söz edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde sanat, felsefe ve toplumsal düşünce alanında eser veren düşünürler, çoğunlukla, karamsar bir ruh haliyle ve güven bunalımı içerisinde üretim yapmışlardır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında ilerleme düşüncesi güvenilirliğini büyük oranda kaybetmiştir. Amerikan ve Fransız Devrimleri'nin uğruna kanlar akıtılan idealleri 'kısa ömürlü' çıkmış ve büyük oranda gerçek hayata yansıtılamamıştır. İlerlemenin tek bir doğrultuda ve geri çevrilemez bir tarzda sürdürdüğü fikri de 'geri'ye dönüşlerin yaşandığı bir tarihsel kesitte savunulabilme özelliklerini yitirmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte ilerleme ve gelişme kavramlarının çelişkileri ve anomalileri üzerinde yoğunlaşmıştır.⁹⁷

İkinci Dünya Savaşının bitimine dek bu güvensizlik ve bunalım hali kendisini hissettirmeye devam edecektir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı içerisinde denge durumunun ortaya çıkması ve bu denge durumunu yönlendirebilecek donanıma sahip bir süper gücün kendisini göstermesi ile yaşanan özgüvensizlik sendromu aşılmış ve belli tadilatlarla on dokuzuncu yüzyıl ilerleme düşüncesinin devamı niteliğinde olan yeni kuramsal çerçeveler inşa olunmaya başlanmıştır.

Gelişme, on dokuzuncu yüzyıl ilerleme ideolojisinin bıraktığı miras dolayısıyla savaş sonrası Batı düşüncesinde organik, içkin, belli bir yöne doğru seyreden, birikimsel, geriye döndürülemeyen ve amaçsal bir süreç olarak algılanır olmuştur.⁹⁸ Batının *gelişme* sürecinin açıklanmasında büyük oranda yararlanılmaya devam edilen klasik dönem ilerleme düşüncesinden, Batı dışı toplumların *gelişmesi/modernleşmesi* konusunda farklılaşmıştır. Nitekim klasik dönemdeki ilerlemeci düşünce yalnızca Batı'nın mevcut gelişmişliğini en temelde sorun edinmekte ve Batı dışı toplumların söz konusu gelişmişlik seviyesine ulaşmasının imkanlarını oldukça sınırlı görmekteydi. Oysa İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı'da toplumsal düşünce alanında ortaya atılan başlıca sav, Batı dışı toplumların da gelişebileceği, hatta gelişmeleri gerektiği yönünde olacaktır. On dokuzuncu yüzyılda Batı dışı toplumlar açısından bir tehdit olarak algılanan *modernleşme*, savaş sonrasında bir umut ve bir vaat olarak sunulmaya başlanmıştır.

Bu bağlamda savaş sonrasında Batı dışı dünya ile ilgili bilgi üretimine hız kazandırılmıştır. Özellikle Başkan Truman'ın *Dördüncü Hedef* konuşmasını yapması ve Marshall Planının Batı dışı dünyayı da içerisine alacak şekilde genişletilmesi ile birlikte Batı dışı dünya en gözde çalışma alanlarından birisi haline gelmiştir.⁹⁹ Bu süreçte savaş sonrası yeni uluslararası

97 D. P. Chattopandhaya, "Culture, Conflict and Development", Ioanna Kuçuradi (Der.), *a.g.e.*, s. 40.

98 Bkz., (53) Hettne, s. 12.

99 İsmail Coşkun, *Modernleşme ve Bağımlılık*. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1998, s. 42.

denge'nin bir uzantısı olarak ortaya çıkan Birleşmiş Milletler Örgütü de gelişme probleminde yoğun bir biçimde ilgi göstermeye başlamıştır. Bu doğrultuda Birleşmiş Milletler Örgütü Batı dışı dünyanın gelişmesi probleminde yönelik olarak düzenlenen ve 1951 yılında *Az gelişmiş Ülkelerin Ekonomik Gelişmesi İçin Önlemler* raporunu yayımlayarak¹⁰⁰ bir rapor hazırlama sürecine girecektir. Birleşmiş Milletlerin hazırladığı ve adeta toplumlar için düzenlenmiş ders kitapları mahiyetini taşıyan bu raporlar, bizzat Birleşmiş Milletler tarafından çeşitli dillerde neşredilmiştir. Bu raporların bazıları Türkçe'de de yayımlanmıştır.¹⁰¹

Savaş sonrasında toplumsal kuramın önemli araştırma alanlarından birisi haline gelen Batı dışı dünyanın gelişmesi problemi kavramsal açıdan kendi özgürlük alanını inşa eden bir çok alt disiplinin gündeme gelmesine olanak sağlamıştır. Esas problem dünyanın gelişmesi problemidir ve bu problemin özeldeki daha doğrusu pratikteki görünümü ise Batı dışı dünyanın gelişmesinin sağlanabilmesidir.

Modernleşme kuramı, özellikle 1950'lerin sonlarına doğru kendi kavramsal zeminini büyük oranda oluşturabilmiştir. Modernleşme kuramı, 1960'larda fonksiyonalizmden ve endüstriyel değişmeyi olumlayan bir çerçeveden hareketle perspektifini ve temel öncüllerini oluşturmuştur. 1970'lerle birlikte, kapitalist endüstrileşmenin olumsuz yanlarına dikkat çekilmeye başlanmış, Batılı toplumlarca finanse edilen ve toplumsal ilerlemeyi ve ekonomik büyümeyi sağlamakta başarısız olan kalkınma planları yoğun bir biçimde eleştirilmeye başlanmıştır.¹⁰² Bu makale savaş sonrasında bağımsız bir kavramsal çerçeve olarak gündeme gelen gelişme yazınının ilk dönemini (modernleşme paradigmasının egemen bir anlayış olarak kabul gördüğü dönemi) incelemeye çalıştığından 1970'li yıllara denk gelen bu eleştiriler üzerinde durulmayacaktır. Zira gelişme yazını içerisinde egemen olan modernleşmeci paradigma 1970'li yıllarla birlikte ciddi bir biçimde eleştirilmeye ve gelişme yazını içerisinde yeni açıklama biçimleri gündeme gelmeye başlamıştır.

Modernleşme kuramı, kendisini en temelde, Batılı olmayan toplumların yüz yüze kaldığı farklılaşma süreçlerini anlamaya çalışan ve bu toplumların sağlıklı bir kalkınma siyaseti üretebilmeleri için ihtiyaç duydukları kuramsal çerçeveyi oluşturma amacı güden entelektüel bir uğraşın ürünü

100 *A.g.e.*, s. 43. Birleşmiş Milletler ve benzeri kuruluşlar tarafından oluşturulan bilgi üretim merkezlerinin siyasal denklemlerdeki yerlerine dair eleştirel bir değerlendirme için bkz., Celal Ali Ahmed, *Batılılaşma Hastalığı*. Çev., Fatmanur Altun, Yöneliş Yay., İstanbul, 2000, s. 108.

101 Örnek olarak bkz., Birleşmiş Milletler Sosyal İşler Bürosu, *Toplum Kalkınması Aracılığıyla Sosyal Gelişme*. Çev., S. N. Candan, Birleşmiş Milletler Yay., yer belirtilmemiş, 1955. Sözü edilen raporların bazılarının listesi için bkz., *a.g.e.*, s. 177-179.

102 Bkz., (37), Abercrombie, Hill ve Turner, s. 234.

olarak takdim etmiş, zamanla, az gelişmişliğe ilişkin süreçlerin tümünü içeren bir alanı araştırma nesnesi haline getirmiştir.¹⁰³

Modernleşme kuramı, savaş sonrası Amerikan sosyolojisi içerisinde ortaya konan düşünsel çabaların ürünü olarak ortaya çıkmış¹⁰⁴ ve bu yönüyle geleneksel sosyolojik açıklamalardan önemli oranda beslenmiştir.¹⁰⁵ Klasik sosyoloji çalışmaları, geleneksel toplumdan modern topluma geçişle birlikte karşılaşılan sorunları anlama ve onlara çözüm bulma çabası içerisinde ortaya çıkmış ve bu haliyle sosyoloji modern Batı toplumunun yaşadığı krizlere entelektüel bir cevap olarak gündeme gelmiştir.¹⁰⁶ Durkheim, Weber ya da Simmel modern bir dünyada yaşamının özgürleştirici ve tahakküm altına alıcı yanlarını sorgulamışlar ve Batı toplumları için geleneksel—modern ayrımının anlamını tartışmışlardır. Klasik sosyoloji bu anlamda modernlikle Batılı gelişmeyi birbiriyle özdeşleştirmiş ve modernlikle ilgili çalışmaları yalnızca Batı toplumlarıyla sınırlandırmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında modernlik—gelenek ilişkisi Batılı olmayan *az gelişmiş* toplumlar için de tartışılır olmuştur. Çünkü artık Batılı olmayan toplumların da modernleşmesinin olanaklıklarından söz edilmeye ve hatta az gelişmişliğin çözümünün, daha adil bir dünyanın yolunun bu toplumların modern bir gelişmeyi yakalamasından geçtiği düşünülmeye başlanmıştır.

Savaş sonrasında modernleşme belli bir dönemde belli bir coğrafyada yaşanan bir süreç yerine evrensel bir oluşum olarak değerlendirilmiş, modernleşmenin biricikliği ve evrenselliği konularında klasik sosyolojiden beslenilmiştir. Klasik sosyoloji geleneği içerisinde, modernleşme *evrensel* doğruları bünyesinde barındıran bir oluşum olarak görülmekte ancak Batı

103 Batı dışında kalan toplumların nasıl gelişebilecekleri sorunu “ekonomistlerin dışında diğer sosyal bilimciler tarafından da incelenmeye, ekonomik kalkınmanın kültürel ve siyasal boyutları tartışılmaya başlanmış; böylelikle, ekonomik kalkınma sürecinde Batılı olmayan toplumların nasıl bir ‘bütünsel’ değişme süreci yaşayacakları ortaya konmak istenmiştir.” Meral Özbek, *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski*. İletişim Yay., İstanbul, 2. bsk., 1994, s.31-32.

104 Savaş sonrası gelişme yazınının üretilmesinde Rosentein, Rodan, Nurkse, Hirschman, Myrdal ve Singer gibi Avrupalı düşünürlerin de katkıları bulunmaktadır. Ancak bu düşünürlerin çoğu, genel olarak Amerikan siyasetiyle örtüşen bir kuramsal uğraşın içerisinde olmuşlar ve Batı dışı dünyanın kalkınması problemini Amerikan gelişme yazınının sunduğu perspektiften hareketle değerlendirmişlerdir.

105 Gelişme kavramına ilişkin bakış açısının kayıtlanmasında geleneksel sosyolojik açıklamaların önemi ile ilgili olarak bkz., Irving Louis Horowitz, *Three Worlds of Development, The Theory and Practice of International Stratification*. Oxford University Pr., New York, 1966, s. 50-57.

106 Peter L. Berger ve Brigitte Berger, *Sociology: A Biographical Approach*. Penguin Books, New York, 4. bsk., 1978, s. 27; Graham C. Kinloch, *Sociological Theory, Its Development and Major Paradigms*. Mc Graw-Hill Pr., New York, 1977, s. 68; Robert Nisbet, *The Sociological Tradition*. Basic Books, New York, 1966, s. 21.

dışında kalan toplumların modernleşmesi konusu gündeme getirilmemekteydi. Batı sosyolojisinin kurucu babaları, yükselen sınıf mücadelesinden (Marx) rasyonelleşmeye (Weber), ahlaki parçalanmadan (Durkheim) birincil toplumsal ilişkilerin bozulmasına (Tönnies) kadar gelişmenin farklı boyutlarını ele almışlar, ancak Marx dışında, bunların Batı dışı toplumlar için anlamlarını tartışmamışlardı. Ne var ki savaş sonrasında Batı dışında kalan toplumların modernleşmesi konusu, önceden de vurguladığımız gibi, pratik bir zorunluluk olarak görüldü ve bu şekliyle de gelişme–azgelişmişlik ilişkisi tartışılmaya başlandı.

Modernleşme kuramı, klasik sosyoloji çalışmalarından ciddi biçimde etkilenmiş ve özellikle dönemin Amerikan sosyolojisinin en önemli düşünürlerinden biri olan Talcott Parsons'un görüşleri çerçevesinde klasik sosyoloji yaklaşımları modernleşmeci kuramcılar önemli oranda beslemiş ve etkilemiştir. Modernleşme kuramcılarının temel dayanaklarından birçoğu, klasik sosyoloji yaklaşımlarında içkin olan *Batı* ve *modernlik* imgeleri tarafından kayıtlanmıştır. Parsons, bu noktada oldukça etkin bir sima olarak belirmiş ve gerek klasik sosyolojik yaklaşımların dönemin toplumsal düşünce ortamına taşınmasında olsun, gerekse de döneme egemen olan sosyoloji anlayışının çerçevesinin çizilmesinde olsun en fazla öne çıkan düşünür olmuştur. Bu nedenle, modernleşmeci kuramcılarının temel uğrakları üzerinde durmadan önce, Parsons'un toplum kuramını ele almakta yarar vardır. Daha sonra da, Lerner, Smelser, Eisenstadt, Bellah, Moore, Bendix, Black, Inkeles ve Smith gibi dönemin önde gelen modernleşme kuramcılarının / gelişme sosyologlarının düşünce yapıları ve gelişme sorununa yaklaşımları üzerinde durabiliriz.

Modernleşme Kuramının Gündeme Gelmesinde Parsons'un Katkısı

Klasik sosyolojinin modernliğe dair tezlerinin savaş sonrasında yeni bir çerçeve içerisinde ifade edilmesine en iyi T. Parsons'ta tanıklık etmek mümkündür. Parsons'un savaş sonrası geliştirdiği sosyolojik çerçeve yapısal işlevselci¹⁰⁷ bir bakış açısı temelinde ve önceki çalışmalarına göre daha ku-

107 Yapısal işlevselcilik modern Amerikan sosyolojisi içerisinde uzun yıllar hakim paradigma olarak varlığını devam ettirebilmiş bir kuramsal çerçevedir. "1959'da Amerikan Sosyoloji Derneği başkanı iken Kingsley Davis, neredeyse yapısal işlevselciliğin sosyolojinin kendisinden ayırdedilemeyeceğini söylüyordu." Bkz., Margaret M. Polama, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. Çev., H. Erbaş, Gündoğan Yay., Ankara, 1993, s. 35 ve Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Çev., O. Akınhay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1998, s. 270. Yapısal işlevselciliğin temel bileşenleri, Amerikan sosyolojisi içerisindeki etkisi ve ortaya koyduğu evren modeli için bkz., Wilbert E. Moore, "İşlevselcilik", Çev., Ş. Tekeli, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* içinde. Der., Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Ayraç Yay., Ankara, 2. bsk., s. 328-369. Beylü Dikeçligil, "Batıda Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye'de Sosyal Araştırmalar", *Sosyolojide Son Gelişmeler ve Türkiye'deki Etkileri* içinde. Yay. Haz., Mahmut Tezcan, Nilgün Çelebi, U.T.M.K. Yay., Ankara, 1993, s. 40-48. İşlevselciliğin savaş sonrasındaki değişen nitelikleri ile ilgili olarak bkz., (41), Gouldner, s. 344.

ramsal ve bütüncül bir yaklaşımla oluşturulmuştur.¹⁰⁸ Parsons bir “işlev”i sistemin gereksinim ya da gereksinimlerini karşılamaya yönelik olarak ortaya konan eylem olarak tanımlamakta ve bu tanımdan hareketle de bütün sistemler için gerekli olan dört işlevsel zorunluluktan bahsetmektedir. Parsons’a göre, uyarılma, amaç birlikteliği, bütünleşme ve modelin sürekliliği bir sistemin dört zorunlu ögesidir. Yani bir sistem dışarıdan gelen duruma, çevre şartlarına uygun olarak kendisini düzenleyebilmeli, başlıca amaçlarını tanımlamalı ve başarmalı, tek tek bünyesinde bulundurduğu parçalar arasındaki bağımlılığı bir düzene oturtabilmeli ve gerek kişisel motivasyonu gerekse de bu motivasyonu yaratan ve yaşatan kültürel modelleri geliştirebilmeli, sürdürebilmeli ve yenileyebilmelidir.

Parsons’un yapısal işlevselci yaklaşımında bu işlevsel zorunluluklar dört eylem sistemiyle yakından bağlantılıdır. *Davranışçı organizma* dış dünyayı düzenleyerek ve dönüştürerek uyarılma fonksiyonunu elinde bulunduran eylem sistemidir. İkinci eylem sistemi, sistemin amaçlarını tanımlayarak ve bu amaçlara ulaşmak için gerekli olan kaynakları harekete geçirerek amaç birlikteliği görevini ifa eden *kişilik sistemi*dir. Üçüncüsü ise, sistemin sahip olduğu parçaları kontrol altında tutarak bütünleşme işlevini yerine getiren *toplumsal sistem*dir. Parsons’un kuramında, son olarak, aktörlerin norm ve değerler aracılığıyla motivasyonunu sağlamak suretiyle modelin sürekliliği işlevini yürüten *kültürel sistem* yer almaktadır.¹⁰⁹ Kısacası, toplumsal sistem söz konusu olduğunda; topluluk ya da toplum *bütünleşme*, ekonomi *uyarılma*, siyasal yapı(lar) *amaç gerçekleştirimi* ve aile, din vb. gibi uzmanlaşmış yapılar da *modelin sürekliliği* işlevlerini yerine getirmektedirler. Toplumun evrimine bağlı olarak bu işlevler de farklılaşmaya uğramaktadır.¹¹⁰

Parsons’un sosyolojik analizleri içerisinde düzen problemi oldukça merkezi bir yere sahip olmuş ve Parsons bu soruna kendi yapısal işlevselci çerçevesi içerisinde yanıt aramıştır. Buna göre Parsons, sistemlerin bir düzen kabulü olduğunu ve onları oluşturan parçalar arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi bulunduğunu ifade etmekte, sistemlerin kendi kendini idame ettiren bir düzen eğilimini yaşattıklarına ve düzenli bir değişim süreci içerisinde girebileceklerine inanmaktadır.¹¹¹ Parsons’un düzen analizi her ne kadar değişim problemine ilişkin bir bakış açısının nasıl olduğunu anlama olanağı sunmaktaysa da onun, zamanla değişim konusunu daha fazla gündemine aldığı ve toplumların evrimi üzerine kafa yorduğunu görmekteyiz. Parsons toplumsal değişim konusunu işlerken ‘evrimci bir değişim paradigması’ geliştirmiş¹¹² ve bu çerçeveden hareketle toplumların de-ği-

108 Bkz., (107), Swingewood, s. 269.

109 George Ritzer, *Sociological Theory*. Knopf Pr., New York, 2. bsk., 1988, s. 208.

110 Richard P. Appelbaum, *Toplumsal Değişim Kuramları*. Çev., Türker Alkan, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, Trh., s. 48.

111 Bkz., (108), Ritzer, s. 210.

112 Ritzer, *a.g.e.*, s. 215.

şim süreçlerini anlamaya çalışmıştır. Bu paradigmanın ilk bileşeni *farklılaşma* sürecidir. Parsons her toplumun, daha büyük bir toplum için yapısal ve işlevsel anlamları farklı olan bir dizi alt-sistemlerden oluştuğunu varsaymış ve toplum evrilmeye devam ettikçe alt-sistemlerin farklılaşacağını belirtmiştir. Ancak ortaya çıkacak olan yeni alt-sistemlerin öncekilerinden daha uzmanlaşmış ve daha uyarlanabilir olması gerekmektedir. Parsons bu çıkarımdan hareketle, kendi evrimci paradigmasının temel unsurlarından birisi olan *uyarlamacı gelişim* kavramına ulaşır. Parsons toplumların sürekli karşı karşıya kaldıkları sorunları çözerek daha iyiye gittiklerini varsaymaktadır. Parsons *farklılaşma* sürecinden sonra toplumun *bütünlüşme* sorununa değinir. Alt-sistemler geliştikleri ve daha uzmanlaşmış bir hal aldıkları zaman, karşılaşılan yeni problemler toplum içerisinde yer alan parçaların sağlıklı bir koordinasyonunun sağlanması ile aşılabilecektir. Böylelikle bir toplum sahip olunan niteliklerin doğumla kazanıldığı bir sistemden başarı temelinde kurulan bir sisteme doğru evrimini tamamlayabilir. Son olarak toplumun *değer* sistemi de, gittikçe farklılaşan toplumsal yapılar ve işlevlere uygun olarak, bütünüyle değişir. ¹¹³

Parsons bu sürecin tüm toplumları eşit bir biçimde etkilemediğini ileri sürmektedir. Bazı toplumlar evrim sürecini daha hızlı yaşamışlar, bazıları ise “içsel çatışmaları ya da karşı karşıya buldukları başka açmazlar yüzünden” yalnızca bu süreç tarafından kuşatılmışlardır. Ancak Parsons’a göre esas olan, gelişimci bir “yarık” açmaktır, çünkü o, evrim süreci bir kez başladığında genel evrim modelinin tamamlanacağına inanmaktadır. ¹¹⁴ Parsons, ortaya koyduğu bu çerçevenin *ilkelden moderne* doğru toplumların nasıl bir değişim çizgisi takip ettiklerini gösterme amacı etrafında ortaya çıktığını düşünmüştür. Ancak görülebileceği üzere, Parsons’un evrim şeması aslında toplumların değişim süreçleri üzerinde durmamakta, mevcut toplumsal ve toplumlararası gerçekliklerden hareketle toplumların yapı ve sistemlerini çözümlenmeye çalışmaktadır.

Parsons toplumsal eylem ve toplumsal sistem arasındaki denklemleri kuran *model değişkenler* kavramını ortaya atmıştır. Parsons model değişkenleri bütün durumlarda aktörlerin karşı karşıya kaldıkları temel ikilemler olarak tanımlamaktadır. Ona göre toplumsal sistemler bu ikilemlere önerecekleri çözümler yumağınca niteleneceklerdir. Birinci ikilem yerelcilik ve evrenselcilik arasında yaşanan ikilemdir. Burada kriterlerin evrensel mi yoksa yerel mi olduğuna karar vermek başlıca sorundur. İkinci ikilem performans ve nitelik arasında olacaktır. Yani esas olan, kişinin kendi çabasıyla mı yoksa doğuştan edindiği niteliklerle mi önde olduğudur. Üçüncü ikilem etkileyici yansızlık ile etkileyicilik arasında gerçekleşecektir. Burada esas olan, aktörlerin ya duygulara yer bırakmaksızın araçsal akıl tarafından örülen bir ilişki ağı içerisinde bulunma ya da duygusal nedenlerle kurulan ilişki ağları içerisinde yer alma noktasında bir tercih yapma-

113 Ritzer, *a.g.e.*, s. 216.

114 Ritzer, *a.g.e.*, s. 216.

larıdır. Dördüncü ikilem ise uzmanlaşma ile dağınıklık arasında yaşanır. Yapılacak tercih insanlarla geniş bir hareket alanı içerisinde her şeyiyle ilişkiye girmekle, özel ve sınırlanmış amaçlar doğrultusunda bir araya gelmek arasında olacaktır. Buradan hareketle Parsons model değişkenleri gruplayabilmenin dört farklı toplumsal sistemi tasavvur edebilmeye bağlı olduğu kanatine varmıştır. Bu toplumsal sistemler şöyle sınıflandırılmaktadır;

i. Tabakalaşma sistemlerinin açık olduğu toplumlar. Bu toplumlara en iyi örnek, Batı endüstrileşmesinin temsil ettiği toplum türüdür. Statüler mesleki rollerle çok yakından alakalıdır. Özgür bir mübadele sisteminde evrenselci bir ölçüt egemendir. Bireyselcilik ve farklı tüketim seçenekleri bulunabilir ve bunlar evrenselci-başarı modeliyle karakterize edilir.

ii. Bu kategoride yer alanlar oldukça az sevilen toplumlardır. Nazi öncesi Almanya ve Sovyet Rusya bu toplumlara örnek teşkil ederler. Bu toplumlar evrenselci ve verili niteliklere önem veren toplumlar olarak sınıflandırılırlar. Bu toplumlarda statüler grup üyeliği temelinde kazanılır ve bu kazanımda bireysel başarıların çok az payı vardır. Buna karşılık toplum kesimleri yukarı doğru bir hareketlilik değil, aksine aşağı doğru bir düşüş yaşamaktadırlar.

iii. Bu kategoride yer alan toplumlar yerelci-başarı modeliyle karakterize olunurlar. Bu model genelleştirici fikirlere pek atıfta bulunmaz. Bunun yerine akrabalık, yakınlık mesleki sistemlerin önüne geçer ve onları belirler. Başarı statü hiyerarşisinde bir konum elde etmeye indirgenmiştir. Parsons bu tarz topluma en iyi örnek olarak Klasik Çin'i verir.

iv. Bu toplumlar yerelci ve verili niteliklere önem veren modellerle karakterize olurlar. Buralarda başarı elde etmeye yönelik hiçbir baskı sözkonusu değildir. Tüm konumlar tanımlanmıştır ve durağanlık ile gelenek oldukça merkezi değerler olarak algılanır. Parsons'a göre 'İspanya-Amerikası bu toplumsal tipe iyi bir örnek olarak görülebilir'.¹¹⁵

Parsons'un ortaya koyduğu yapısal işlevselci çerçeve savaş sonrası yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasi sorunların çözümünü amaç edinen bir perspektiften hareket etmekte ve bu doğrultuda toplumu birbirine kenetlenmiş ve evrim süreçlerine tanıklık eden sistemler bütünü olarak tanımlamaktadır. Genel olarak Parsons'un yaklaşımı, yaşadığı dönemin modern Amerikasından hareketle bir evrim şeması ortaya koymuş ve toplumların modernleşmesinin temel dinamiği olarak da Batılı değerleri görmüştür.¹¹⁶ Parsons modernleşme sürecini evrensel bir süreç olarak kavramış ve modernleşme (yani bürokratikleşme, akılcılaşma, endüstrileşme ve demokratikleşme gibi değerlerin egemen olmaya başlaması) sürecine giden yolda bazı aşamalardan bahsetmiştir. Bu aşamaların her biri, toplumun modernleşmeye doğru gitmesine hizmet eder. Söz konusu aşamalar şunlardır:

¹¹⁵ Talcott Parsons, *The Social System*. Free Pr., New York, 1951, s. 199.

¹¹⁶ Bkz., (106), Kinloch, s. 194.

- i. Erken dönem Hristiyanlık: Kilise'nin örgütsel yapısının işlevsel öz-günlüğü;
- ii. Ortaçağ dönemi: Kilise'nin bilgiye katkıda bulunması;
- iii. Rönesans ve Reform: Kilise'nin içerisinde seküler kültürün gelişimi ve reform bireyciliği;
- iv. Karşı Reform: Değerlerin çoğulculaşması ve seküler toplumun geçerlilik kazanması;
- v. Devletin yükselişi: Seküler toplumun örgütlenmesi ve kurumsallaşması;
- vi. Endüstri ve demokratik devrimler: Endüstrileşme ve demokratikleşme;
- vii. Modern Amerika: Yüksek bir sekülerleşme, endüstrileşme ve demokratikleşme.¹¹⁷

Parsons'un toplum değerlendirmesi içsel faktörleri merkeze almakta ve toplumların 'gelişim çizgileri'nin içeriden üretilme biçimleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu, Parsons'un yapısal işlevselci çerçevesinin on dokuzuncu yüzyıl Batılı evrim düşüncesini ne denli kanıksadığını ve yeni bir formda savunusunu yaptığını göstermektedir. Parsons, bu haliyle, toplumların sahip oldukları niteliklerin onların modernliğini ya da geride kalmışlığını açıkladığını ima eden bir anlayışı beslemektedir. Bu anlayış daha sonra modernleşme kuramının başlıca yaklaşımlarında da kendisini gösterecektir. Ancak Parsons mevcut sürecin, yani toplumların kendi içsel yetersizlikleri dolayısıyla düştükleri durumun, aşılması noktasında karamsar değildir. Parsons'a göre içsel yetersizlikler dışarıdan verilecek destekle tolere edilebilecektir. Parsons öncelikle evrim aşamasını tüm toplumların kaçınılmaz olarak aynı şekilde yaşamak zorunda olmadıklarını belirtmekte ve hemen ardından da modernliğin Avrupa dışına "yalnızca sömürgeleşme" ile yayıldığını belirtmektedir.¹¹⁸ Yani Batı dışında kalan toplumların modernleşebilmesi belli müdahale alanlarına ihtiyaç duymaktadır. Her toplumun kayıtsız şartsız aynı evrim aşamalarından geçemeyeceğini öne sürmenin bir anlamı da bu toplumların yardıma gereksinim duydukları anlayışını savunmaktır.

Bu çerçevede Parsons, süreç içerisinde Amerika Birleşik Devletleri'nin "önder/yol gösteren toplum" olduğunu ve bu bağlamda da Avrupa monarşi ve aristokrasi geleneğinden kopulduğunu belirtmektedir. Amerika Birleşik Devletleri diğer modern toplumlardan daha fazla akılcı hale gelmiştir. Artık işbölümü yerel ekonomilere göre değil evrensel gerekliliklere göre şekillenecektir. Göçlerin artmasıyla artık vatandaşlığın ve ulusallığın etnik terimlerle tanımlanması giderek zorlaşmıştır. Bunun yerine evrenselcilik egemen yönelimdir.¹¹⁹ Parsons modern toplumlar haricinde-

117 Bkz., (106), Kinloch, s. 195-196.

118 Parsons'a göre bunun tek istisnası Japonya'dır.

119 Bkz., (40), Harrison, s. 37.

ki diğer toplum türlerinin,¹²⁰ modern Amerika'nın temsilcisi olduğu değerleri içselleştirdikleri oranda modern olabilecekleri kanaatini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla artık modernleşmek isteyen toplumların yapmaları gereken, evrensel ve modern değerlerin temsilcisi Amerika'nın sunduğu birikimden yararlanmak ve onun açtığı yolda ilerlemektir. Parsons ayrıca Batı dışında kalan Üçüncü Dünya toplumlarının modernliğin dünya yüzeyine yayılmasına aracılık edeceğine, böylelikle de uluslararası siyasal istikrarın sağlanacağına inanmış¹²¹ ve bu yönüyle de savaş sonrası modernleşme paradigmasının başlıca dayanak noktalarından birisini üretmiştir.

Parsons'un ürettiği gelişme analizi klasik sosyolojinin en derli toplu yanması olarak belirmiş ve Amerika'nın yükselen gücünden hareketle toplumlararası ilişkileri düzenleme arayışı içerisine girmiştir. Parsons'un değer yönelimli açıklamaları, toplumsal yapıların ve kültürel öğelerin önemini vurgulayan modernleşme kuramının en temel tutamaklarından birisi olmuştur. Yaklaşımları, modernleşme paradigmasını paylaşan bazı düşünürler tarafından eleştirilmişse de, Parsons modernleşme kuramının çerçevesinin çizilmesinde en kaydadeğer katkılardan birisini yapmıştır.

Gerek klasik sosyolojinin arkasında bıraktıkları gerekse de Parsons'un yapısal işlevselci yaklaşımı modernleşme kuramının savaş sonrasında kimliğinin kayıtlanmasında oldukça önemli yer tutmaktadır. Durkheim'in modern ya da organik toplumun hangi temelde kurulacağına ilişkin düşünceleri, Weber'in geleneksel toplum-modern toplum ayrımında kültürel unsurlara verdiği önem ve Parsons'un yapısal işlevselci çerçevesinin toplumsal ve toplumlararası yapıları dengede tutmaya dönük kuramsal katkıları modernleşme kuramının entelektüel harcının karılmasında oldukça etkili olmuşlardır. Özellikle yapısal farklılaşma, yeniden bütünleşme ve uyum süreçleri ile ilgili olarak çerçevesi çizilen düşünceler daha sonraki sosyolojik gelişme analizlerinin merkezine oturacaktır.¹²²

Görüldüğü gibi, modernleşme kuramı, modern Batı toplumsal düşüncesinde oldukça önemli uğraklara işaret eden evrimci düşünce, yapısal-ışlevselci kuram ve yayılcı toplum yaklaşımından ciddi bir biçimde etkilenmiştir.¹²³ Modernleşme kuramının üzerinde yükseldiği teorik zemin,

120 Parsons bunları ilkel toplumlar, arkaik toplumlar, tarihsel toplumlar ve yerleştilmiş toplumlar olarak sınıflar. Aktaran, bkz., (1) Ercan, s. 106.

121 Bkz., (40), Harrison, s. 39.

122 Yapısal farklılaşma, yeniden bütünleşme ve uyum süreçleri ile ilgili bilgi almak için bkz., Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*. Çev., Ü. Oskay., Gündoğan Yay., 1996, Ankara, 29-44. Ayrıca bkz., Theda Skocpol, "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi" *Tarihsel Sosyoloji, Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler* içinde. Der., Theda Skocpol, Çev., A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 3-4.

123 Aslında savaş sonrası gündeme gelen modernleşme açıklamalarının sosyolojik alanda üretilenlerinin evrimcilik, yayılcılık, yapısal-ışlevselcilik, sistem teorisi ve etkileşimcilik gibi kaynakları bulunmakla birlikte, modernleşme kuramı içerisinde ilk üç kaynak çok daha besleyici olmuştur. Bkz., (40), Harrison, ✍

klasik pozitivistlerin ilerlemeci tarih görüşünden, yapısal-işlevselci kuramın toplumsal mekanizmalara ilişkin değerlendirmelerinden ve yayılımacı toplum yaklaşımının nüfuz etme anlayışından beslenmiştir. Modernleşme kuramı içerisinde toplumsal değişim sürecini nitelemek üzere kullanılan gelişme kavramı on dokuzuncu yüzyıl pozitivist toplum kuramında merkezi açıklama birimi olarak kullanılan ilerleme kavramından ve bu kavramın dayandığı evrimci düşünceden derin izler taşımaktadır. Gelişme kavramının sürekli olumlu bir süreci niteler biçimde kullanılması ve ‘geri çevrilemez’ olduğu kanaati ilerlemeci bir düşünsel gelenekten miras olarak kalmıştır. Gelişme kavramının, evrim ve ilerleme gibi evrensel kabul gördüğü düşünülen kavramların ‘doğru’larının toplumsal alandaki temsili olduğu düşünülmüştür ve çoğu zaman da bu kavramlar arasındaki sınır kaybolmuştur.¹²⁴ Evrimci anlayış yeni bir formda da olsa kendisini modernleşme kuramının ortaya çıkışında belirgin bir biçimde ortaya koymuştur.¹²⁵

1960’larda evrimcilik ve diğer sosyolojik perspektiflerden gelişme sorununu açıklama yönünde ciddi katkılar gündeme gelmiştir. Bu dönemde gelişme sorunu ile ilgilenen sosyologlar, bir yandan geleneğin engellerini araştırma konusu yaparken, öte yandan Weber’ci tarzda *ideal tipler* olarak görülen modernlik ve geleneğin hangi şart ve ortamlarda çatışıp hangilerinde örtüşebileceği ve hatta birbirlerini besleme durumlarının ne olduğu sorunları üzerinde durmuşlardır. Gelişme sorununu işleyen sosyologlar ayrıca, Batı dışında kalan toplumların gelişmesi sorununa duydukları ilgi çerçevesinde bir yandan dışsal müdahale mekanizmaları üzerinde duruyorlarken diğer yandan da içsel destek mekanizmalarının neler olabileceği üzerine kafa yormuşlardır. Bu çerçevede, gelişmekte olan ülkelerde, aydınlar ve ordu gibi çeşitli toplumsal önderliklerin, değişimci ve yenilikçi aktörlerin, *taribin önünü açma* misyonunu ne derece yerine getirebilecekleri, toplumlararası kurumların müdahale alanlarının nasıl sağlıklı bir biçimde inşa edilebileceği vb. konular etrafında teorik bir çatı oluşturmaya çalışmışlardır.

Modernleşme kuramı, ilk elde, modern ve geleneksel toplum tiplerini karşılaştırma temeli üzerinde yükselmiştir. Bir yanda modern ya da en-

s. 1. Bu üçü arasında farklılıklar benzerliklerinin yanında tolere edilebilecek niteliktedir. Öyle ki evrimcilerin kültürün zaman üzerindeki yayılımı üzerinde durduğu yerde yayılımacılar, bunun toplumsal etkileşim yoluyla zamandaki taşınış biçimini ele almaktadırlar (Bkz., (40), Harrison, s. 4) ve sonuçta bu kaynakların tümü, Batı dışında kalan toplum yapılarının dönüşümünü ve Batı üstünlüğünü ele alışları itibarıyla ortaklaşmaktadırlar.

124 Bkz., (97), Chattopandhaya, s. 37.

125 A.D. Smith’e göre savaş sonrası modernleşme açıklamaları, toplumların gelişmesine yönelik olarak dizayn edilen, genel fonksiyonalist evrimci yaklaşımın özel bir versiyonu olarak gündeme gelmişlerdir. Aktaran, S.K. Sanderson, “Capitalism and Economic Underdevelopment”, *Macrosociology* içinde, s. 167.

düstrileşmiş toplum tipi varken diğer yanda geleneksel ya da azgelişmiş toplum tipi vardır. Modern toplum tipi geleneksel toplum tipine örneklik teşkil etmekte ve geleneksel toplum tipini paylaşanlardan önlerindeki model izlemeleri istenmektedir.¹²⁶ Modernleşme kuramı, Batı dışı toplumların gelişmesi sorunu üzerinde durmakta ve bu çerçevede de çoğu zaman gelişme ile modernleşmeyi benzer süreçler olarak ele almaktadır. Batı dışında kalan toplumların gelişmesi sorunu modernleşme kuramcılarında göre modernleşme sorununa bağlıdır ve bu toplumların gelişmesi onların modernleşmesi anlamına gelecektir. Modernleşme kuramcıları, Batılı olmayan toplumların ekonomik gelişmelerinin tek başına gelişmeyi sağlayamayacağı görüşünü ısrarla ortaya koymaktadırlar.

Modernleşme kuramının, kalkınma analizinin merkezinde kalkınmanın ancak modernleşme ile mümkün olabileceği tezi yer almaktadır. Modernleşme kuramı içerisinde, gelişme/kalkınma yoğunlukla modernleşme ile eş anlamlı hale gelecek şekilde dizayn edilmiş ve ekonomik bir bağlamda değerlendirilen kalkınma toplumsal süreçleri de içerisine alacak şekilde genişletilmiştir. Yani bu haliyle kalkınma insani deneyiminin bütün birikimi içerisinde karşımıza çıkan yaygın, sürekli ve olumlu değerlendirilen değişimin adı olarak karşımıza çıkmakta¹²⁷ ve on dokuzuncu yüzyıl ilerleme düşüncesinin savaş sonrasındaki karşılığı halini almaktadır.

Modernleşme kuramının gündeme gelmesi aslında Amerikalı sosyal bilimcilerin kalkınma problemini daha geniş çaplı bir sorun olarak algılamaya başlamaları ile birlikte mümkün olmuştur. Önceleri siyasal gelişme ile iktisadi gelişmenin birlikte azgelişmişliği ortadan kaldırıp siyasal istikrarı ve ekonomik gelirin büyümesini doğuracağı düşünülüyorken, kısa bir zaman içerisinde daha geniş çaplı ve toplumsal alanın bütün mekanizmalarının gelişmeye hazır hale gelmesine izin verecek bir kalkınma projesinin öngörülmesi gerektiği görüşü yaygınlık kazanmıştır. Modernleşme kuramı, en nihayetinde, bir toplumsal değişim kuramı ortaya koyuyordu ve toplumsal değişimin tüm alanlarda varolması gerektiği savı ortaya atıldı. Toplumsal değişiminin sağlanabilmesinin yalnızca ekonomik iyileşmeye ya da siyasal gelişmeye bağlı olmadığı belirtildi. Modernleşme kuramının, sorunu geniş çaplı olarak kavramaya çalışması, aynı zamanda, kalkınmanın ve siyasal gelişmenin de anlam alanını genişletmiş ve bunlar arasındaki ilişkilere dikkat çekilmesine katkıda bulunmuştur. Kalkınma /gelişme artık yalnızca ekonomik yanıyla sınırlı bir biçimde ele alınmıyor ve kullanım alanı genişletiliyordu. Böylelikle, ekonomik kalkınmanın gerekliliği yanında kültürel kalkınmanın zorunluluğuna da dikkat çekilmeye başlanmıştır.

¹²⁶ “Bu tipleştirmede, esas olarak modern toplum tipinin ne olduğu ifade edilmiş, geleneksel toplum ise bir tür ‘modern olmayan toplum’ biçiminde algılanmıştır.” Levent Köker, *Laiklik Kemalizm ve Demokrasi*. İletişim Yay., İstanbul, 2. Bsk., 1993, s. 39-40.

¹²⁷ Bkz., (40), Harrison, s. xiii.

Modernleşme kuramı içerisinde yapılan açıklamalar bireysel alandaki psikolojik yönelimlerden, değer edinme süreçlerine; kültürel kodlardan, siyaset üretme tarzlarına kadar toplumsal alanın farklı noktalarını kuşatma arayışında olmuştur. Modernleşme kuramcıları, bu bağlamda, kalkınmanın her boyutu için harcanan çabaların karşılık bulmasının yollarını aramış ve kalkınma için gerekli dönüşümlerin neler olduğunu sorgulamışlardır. Modernleşme kuramcıları, azgelişmiş toplumların genellikle gelişmeyi öngören ve özendiren bir zihniyet ya da bilinçten yoksun olduklarını belirtmekte ve gelişmenin, rasyonel, geleceğe endeksli değer ve etik sistemlerle bu anlayışları kuşatan felsefe ya da dinlerin benimsenmesine bağlı olduğunu varsaymaktadırlar.¹²⁸

Bu çerçevenin sunumundan sonra, savaş sonrası dönemde gelişme sorununu sosyolojik bir zeminde ele alan ve modernleşme kuramının oluşumuna katkıda bulunan belli başlı düşünürler üzerinde durabiliriz. Buradan hareketle sırasıyla, Lerner, Smelser, Eisenstadt, Inkeles, Smith, Bellah, Moore, Bendix ve Black'in düşünsel çerçeveleri üzerinde duracak ve gelişme analizlerinin temel bileşenlerini ele almaya çalışacağız.

Daniel Lerner

1950'lerde egemen bir anlayış haline gelen modernleşme düşüncesinin geliştirilmesine katkıda bulunanların başında Daniel Lerner ve ünlü çalışması *The Passing of Traditional Society*¹²⁹ gelir. Bu çalışmada Lerner Türkiye, Lübnan, Mısır, Ürdün ve İran'daki modernleşme süreçlerini çözümlenmeye çalışmaktadır. Lerner'ın kuramsal yaklaşımının en temel belirleyeni onun, modernleşmenin evrensel bir süreç olduğu ve dünyanın hiçbir toplumunun bu genel süreçten bağımsız kalamayacağı yönündeki inancıdır.

Lerner, Batı dışında kalan toplumların yaşadıkları tarihsel ve toplumsal süreçleri anlamaya ve bu süreçlerin modernleşme yönündeki olanaklarını ortaya koymaya çalışırken, ilk olarak modernliğe ait başlıca niteliklerin neler olduğu sorusunu cevaplamaktır. Lerner'a göre modernliğin temel nitelikleri şöyle sıralanabilir:

- i. Ekonomide kendi kendini besleyen bir büyümenin ya da en azından gerek üretimde gerekse de tüketimde düzenli olarak gündeme gelen talepleri karşılayabilecek bir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi;
- ii. Siyasette kamu katılım oranının artması ya da hiç olmazsa tanım düzeyinde demokratik temsil ve siyasal alternatiflerin seçiminin gündeme gelmesi;

¹²⁸ Bkz., (125), Sanderson, s. 168.

¹²⁹ Bu eserin ilk baskısı 1958 yılında yapılmıştır. Esere ilişkin atıf yapılırken çalışmanın 1964 yılında yapılan ikinci baskısı esas alınacaktır. Bkz., Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society, Modernizing The Middle East*. Free Pr., New York, 2. bsk., 1964.

iii. Weberci-Parsonsci terimlerle karşımıza çıktığı gibi, kültürde seküler-rasyonel normların yayılması;

iv. Toplumsal hareketliliğin artması;

v. İşlevsiz toplum kesimlerinin yukarıdaki niteliklere uygun olarak düzenlenen bir toplumsal yapı içerisinde aktif hale gelmelerini sağlayacak dayanımın kazandırılması; yani Reisman'ın deyişiyle "öteki-yönelimli" oluşun ya da empati becerisinin elde ettirilmesi.¹³⁰

Lerner'a göre Batı'da evrilen modernleşme modeli tarihsel bir gerçeklik ve örneklik olarak kendi varlığını gözler önüne sermektedir. Irk, renk ya da dinlerine bakmaksızın aynı model dünya yüzeyinde modernleşen toplumların çoğunda yeniden üretilmektedir. Batı dünyasının modernleşmeyi yakalamasına kaynaklık eden seküler toplumsal değişim, geçiş aşamasında bulunan Orta Doğu toplumlarının yaşadıkları sorunları aşmaları için bir reçete niteliğindedir. Lerner'a göre buradan çıkarılacak ders, Orta Doğu'nun 'modernleştiricileri'nin Batılı büyümenin tarihsel macerasını çok iyi çalışmaları gerektiğidir.¹³¹

Lerner, modernleşme sürecinin dünya yüzeyine taşınması noktasında 'akılcı ve pozitivist anlayış'ın önemine dikkat çekmektedir.¹³² Lerner, modernleşmenin Avrupalılaştırma sürecinden farklı bir süreç olduğunu öne sürmekte ve bu çerçevede önceleri Avrupalılaştırma sürecine yalnızca Orta Doğu toplumlarının üst-sınıfları tanıklık ederlerken artık modernleşmenin geniş toplum kesimlerine de ulaştığını ifade etmektedir. Lerner bu durumun ortaya çıkmasının en önemli gerekçelerinden birisinin kitle iletişim araçlarının artan kullanımı olduğu düşüncesindedir.¹³³

Lerner, Avrupalı güçlerin sömürge devletleri oluşturmaları ile birlikte örneğin Hindistan'ın İngilizleşmesinden bahsedildiğini, ancak zamanla daha genel bir kavram olan Avrupalılaştırma kavramının kullanılmaya başladığını söylemektedir. Ancak süreç içerisinde Avrupalı sömürgeci güçlerin egemenlik alanlarını terketmek durumunda kalmaları ile Amerika güçlü bir dünya devleti olarak belirmiş ve bu sefer de Avrupa'nın Amerikalılaştırmasından, dünyanın Batılılaşmasından söz edilir olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise artık dünyanın Batılılaşması süreci 'modernleşme' kavramı ile ifade edilmeye başlanmıştır. Lerner'a göre söz konusu kavram, bütün modernleşen toplumlarda gözlenen hedeflerin benzerliğinden bahsetme imkanı vermektedir.¹³⁴

Lerner, Batılı modernleşme modelinin evrensel yanları ağır basan birçok unsuru tarih sahnesine taşıdığını öne sürmektedir. Ona göre her yerde ar-

130 D. Lerner, "Modernization I. Social Aspects", *International Encyclopedia of Social Sciences* içinde. c. X, Free Pr., New York, 1968, s. 387.

131 Bkz., (129), s. 46.

132 *A.g.e.*, s. 45.

133 *A.g.e.*, s. 45.

134 Bkz., (130), Lerner, 386.

tan kentleşme süreci, okuma yazma oranının yükselmesine neden olmakta, artan okuma yazma oranı daha fazla insanı medyanın etkisine açık hale getirmekte, bu durum daha geniş bir ekonomik ve siyasi katılımı beslemektedir.¹³⁵ Lerner, radyo dinleyen dolayısıyla da medyanın etkisine maruz kalan insanların, politik katılımın bir göstergesi olan oy verme sürecine daha fazla dahil olduklarını öne sürmektedir.¹³⁶ Lerner, buradan hareketle, geleneksel, geçiş aşamasındaki ve modern toplumları okuma yazma oranları, kentleşme biçimleri, medya ile ilişkileri, siyasi katılım, empati geliştirebilme özellikleri etrafında birbirinden ayırt etmektedir.¹³⁷

Lerner, adı geçen ülkelerin modernleşme süreçlerini anlamaya, buralarda modernleşme sürecinin önünü alan ya da bu süreçlere destek veren mekanizmaların neler olduğunu belirlemeye çalışmış ve bu kaygıyla sözü geçen ülkelerin her birinde çeşitli saha araştırmaları yürütmüştür. Lerner, Türkiye’de de Balgat Köyü üzerine incelemelerde bulunmuş ve bu örnekten hareketle de genel çıkarımlara ulaşmaya çalışmıştır.¹³⁸ Lerner’a göre modernlik yalnızca kurumsal dönüşümler aracılığıyla ortaya çıkmaktan çok bireylerdeki değişimler aracılığıyla da gün yüzüne çıkmaktadır. Lerner, Batılı gelişmeyi açıklarken, sıradan insanların kendilerini yerel bağımlılık ruhundan kurtardıklarını ve görece rahat hareket etme özgürlüğüne sahip hale geldiklerini belirtmektedir. Bu insanlar zamanla değişim fikrinin kökleşmesinde çok önemli roller oynamışlar ve bu haliyle de Batılı gelişimin motoru olmuşlardır.¹³⁹ Fiziksel hareketlilik toplumsal hareketlilik halini almış ve zamanla buna uygun kurumlar gün yüzüne çıkmıştır. Süreç içerisinde ortaya çıkan hareketli bir toplum, insanların davranışlarını şekillendiren seçeneklerin hesaplanmasında akılcılığı özendirmek zorunda kalmıştır. İnsanlar, toplumun geleceğini düzenlenmiş olarak değil de değiştirilebilir olarak görmeye başlamışlar ve miras alınan niteliklerden çok, ortaya konan başarıları önemser hale gelmişlerdir. Böylelikle akılcılık herşeyin merkezine oturmuştur.¹⁴⁰ Lerner bu sürecin yönlendirmesini açıklarken *hareketli kişilik* kavramını ortaya atmıştır. Lerner’a göre *hareketli kişilik*, çevresindeki yeni görünümleri algılama noktasında oldukça yüksek kapasiteye sahip olan bir kişiliktir.¹⁴¹ Lerner hareketli kişilik olgusunu açıklarken bir diğer anahtar kavram olan *empati* sözcüğünü ortaya atar. Lerner’a göre *empatinin* önemi, değişen dünyada yeni hareketli kişilerin etkili biçimde davranabilmelerini sağlayan içsel bir mekanizma olması dolayısıyladır.¹⁴² Empati en temelde kişinin kendisini diğerlerinin

135 Ayrıntılı bilgi için bkz., Bkz., (130), Lerner, s. 61-63.

136 *A.g.e.*, s. 69.

137 *A.g.e.*, s. 71.

138 *A.g.e.*, s. 43.

139 *A.g.e.*, s. 47.

140 *A.g.e.*, s. 48.

141 *A.g.e.*, s. 49.

142 *A.g.e.*, s. 49-50.

yerine koyabilme kapasitesidir. Bu geleneksel ortamlardan uzaklaşan insanlar için vazgeçilmez bir beceridir.¹⁴³

Lerner ayrıca kitle iletişim araçlarının da tarihsel olarak Batılı modernleşmenin ortaya çıkmasında çok önemli katkılarından söz etmektedir. Kitle iletişim araçları insanlığın çok büyük bir bölümüne sonsuz bir evrenin kapılarını açmıştır. Bu evrende insanlar kendilerini başkalarının yerine koyabilmekte ve onları taklit edebilmektedirler. Milyonlarca insan doğrudan bunlardan etkilenmektedir. Artık modernleştirici aktörlerin taşınmasına gerek kalmadan kitle iletişim araçlarının sunduğu iletişim imkanlarıyla dönüşüm sağlanabilmektedir.¹⁴⁴

Lerner bu yaklaşımını Balgat Köyü incelemesinde açıkça gözler önüne serer. Onun köyün bakkalı ve muhtarı arasında yaptığı karşılaştırma bu açıdan ilginçtir. Lerner'ın yardımcıları Balgat'a ilk geldiklerinde burada köy muhtarına ait olan bir adet radyo bulunmaktadır. Köy bu tarihlerde "hiçbir gelecek vadetmemekte" ve fiziksel imkanlar açısından oldukça zor şartlar altında bulunmaktadır. Köyde bir tarafta gelenekselci bir anlayışı temsil eden muhtar varken diğer taraftan toplumsal konumlar merdivenin öte yanında yer alan bakkal yenilikçi değerleri temsil etmektedir. Bakkal yeniliklere açık bir kişiliktir. Ankara'da Amerikan tarzı bir dükkan açmak istemekte kısacası köyün kendisine sunduğu yaşamdan daha fazlasını istemektedir.

Dört yıl sonra Lerner, Balgat'ı ziyarete geldiğinde orada yeni bir yol ve şehirle bağlantılarını sağlayan düzenli bir otobüs servisi ile karşılaşmıştır. Köydeki insanlar artık çiftçi değil, onun yerine Ankara'nın fabrikalarında aylıkla çalışan işçilerdir ve tarımsal üretimden elde ettiklerinden çok daha fazla kazanmaktadırlar. Artık köyde yüzlerce radyo vardır ve örneğin köyün genç delikanlıları köydeki genç kızlarla ilişkide daha rahat davranmaya başlamışlardır.

Lerner'a göre bakkal ve muhtar öyküsü modern bir örnektir ve modernleşmenin dünya çapındaki süreçlerinde karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi Lerner, modernleşmenin vazgeçilmez yönünün akılcılık ve empati ile nitelenen *hareketli kişiliğe* bağlı olduğunu savunmaktadır.

Lerner'a göre modernleşme; okuma yazma oranı, kentleşme, kitle katılımı ve empatinin yüksek oranda temsili ile kendisine varlık alanı bulur. Lerner bu anlamda bireyleri *geleneksel*, *geçiş aşamasındaki* ve *modern* bireyler olarak sınıflandırır. Lerner bu sınıflamayı, yaptığı ankete verilen cevaplardan hareketle ortaya koymuştur. Lerner kendisine verilen cevaplardan kalkarak 'geleneksel' bireylerle 'modern' bireyleri karşılaştırmış ve 'modern olanlar'ın daha mutlu, daha iyi eğitilmiş ve görece genç olduklarını söylemektedir. Geçiş aşamasını yaşayan ve arada kalan bireylerse huzursuzluk içerisinde bulunmaktadır. Bu durum modernleşme sürecinin

143 *A.g.e.*, s. 50.

144 *A.g.e.*, s. 53.

önünü almaya çalışan siyasi mekanizmalar tarafından yönetilen toplumlar içerisinde daha şiddetli olarak kendisini hissettirmektedir. *Geçiş aşamasını yaşayanların* durumuna Lerner'a göre değişen Orta Doğu'yu anlamak için aslı bir öneme sahiptir. Onlar bugün, bir zamanlar geçilen yollardan geçmekte ve modernleşme yolunda ilerlemektedirler.¹⁴⁵

Savaş sonrası modernleşme kuramına genel olarak bakıldığında, bu dönemde gelişme sosyologlarının, değişimin toplumsal kaynaklarına, kültür-gelişme ilişkisine dikkat çekerlerken tarihsel birikimleri ne olursa olsun toplumların modernleşme sürecine dahil olabilecekleri ve bu sürecin yönlendirilmesinin mümkün olabileceği varsayımlarından hareket ettikleri görülebilmektedir. Onlara göre gelişme, normal seyirinde işlemek durumunda olan bir süreçtir. Ancak sürecin hızlandırılması söz konusu olabileceği gibi, yavaşlatılması da mümkün olabilecektir. Modernleşme kuramcıları, bu kaygıyla, gelişme sürecinin hızlandırılmasının üzerinde durdukları kadar, bu süreci tıkayan unsurlar üzerine da kafa yormuşlardır. Bu çerçevede Lerner da Batı dışı dünyada yer alan toplumların gelişme süreçlerine nelerin engel olduğu sorusunu sormakta ve bunun iki nedeni olduğunu öne sürmektedir.

Lerner, gelişmekte olan toplumların modernleşme sürecini sağlıklı bir biçimde yaşamalarına engel olan iki önemli zorluktan söz etmektedir. Bunlardan birincisi, teknik zorluktur. Azgelişmiş ülkelerde insanlar yeni tüketim alışkanlıkları edinmekte ve toplumsal bir kabul görmek için bu alışkanlıklarında ısrar etmektedirler. Ancak bunu karşılayacak ve kendi kendini besleyecek bir büyümeyi yakalayamamaktadırlar. Teknik sorunun çözümünde bu toplumları oluşturan insanlar göstermeleri gereken akılcı davranış biçimini gösterememektedirler.¹⁴⁶ Bunun yerine insanlar aile bireylerinin sayılarını arttırmakta ve bir nüfus patlamasına neden olmaktadır. Böylelikle sağlanan “reel girdi” de fazladan mideler tarafından tüketilmektedir. Lerner bu teknik zorluğun yanında ikinci ve en temel zorluğun “insani problemler”le ilintili olduğunu söylemekte ve *The Passing of Traditional Society* isimli çalışmasının da bu problemler üzerinde durduğunu yazmaktadır. Lerner “insani problemler”in en önemlisi olarak “etnosentrizm”i görür. Lerner'a göre etnosentrizm kendisini Amerika'nın dış ülkelere yaptığı kalkınma yardımlarında değil, bizzat gelişmekte olan ülkelerin vatandaşlarında gösterir. Lerner bu iddiasını doğrulamak için, Endenozyalıların içlerindeki Ariyanlara yaptıkları zulümleri, Güney Asyalıların içlerinde barınan deniz aşırı Çinlilere olan düşmanlıklarını, Doğu Afrikalıların yerlilere yaptıklarını, Türkler ve Yunanlar arasında yaşanan amansız çatışma ve düşmanlığı, Mısırlıların uyguladıkları ve özellikle Hristiyan Kıptiler başta olmak üzere içlerinde yaşayan azınlıkları tehdit eden Mısırlılaştırma sürecini örnek olarak sunmaktadır.¹⁴⁷ Lerner daha

145 *A.g.e.*, s. 75.

146 “Daha çok tüketmek istemekte, ancak üretici yatırım ve biriktirmeyi hiç önemsememektedirler.” *Bkz.*, *a.g.e.*, s. vii.

147 *A.g.e.*, s. viii.

sonra Orta Doğu toplumlarını “kendi yöntemleri”ni kullanmak istemele-ri dolayısıyla da eleştirir. Orta Doğu modernleşmesi kendi etnosentrizmi-ni içinde barındırmaktadır. Siyasal olarak aşırı bir milliyetçilik söz konu-suyken, psikolojik olarak da bir yabancı korkusu egemendir. Lerner’a gö-re onlar sömürgeciliğe duydukları nefret dolayısıyla dış himayenin her tür-lüsüne kendilerini kapatmak istemektedirler. Modern kurumları istemekte ancak modern ideolojilere sıcak bakmamakta; modern iktidarı arzulamak-ta fakat modernliğin amaçlarını bütünüyle kabullenmemekte; modern tıbb-ı istemekte fakat onun arkasında yatan zihniyeti dışlamaktadırlar.¹⁴⁸

Lerner, yukarıda ana hatlarıyla sunulan çerçeveyi çizdikten sonra, bu bağlamda, sosyal bilimlerin, modern toplumların ortak nitelikleri üzerin-de düşünmek ve bu niteliklerin gelişmiş toplumlardan az gelişmiş toplum-lara doğru akılcı bir biçimde taşınması amacıyla uzun dönemli planlar yap-mak gibi iki önemli görevi olduğunu da hatırlatmaktadır.¹⁴⁹ Lerner’ın modernleşme yaklaşımı az gelişmiş toplumların gelişmesi sorununun çözü-münü Batılı modellerin bütünüyle benimsenmesinde görmekte ve bu bağ-lamda tarihin ‘hızlanması’ndan bahsetmektedir.¹⁵⁰ Az gelişmiş toplumlar Batı’nın yaşadığı son üç yüzyılı yaşamadan modernleşmek istemektedirler ve bu aslında Lerner’a göre tarihin hızlanması anlamına gelmektedir. Az-gelişmiş toplumlar modernleşme sürecini doğal seyri içerisinde başarama-yacaklarından bu toplumların tarihlerinin hızlandırılmasına yardımcı ol-mak gerekmektedir. Batı dışında kalan toplumlar ancak bu yolla gelişebi-leceklerdir.

Neil J. Smelser

Sosyolojik bir çerçeve içerisinde gelişme sorununu ele alan ve modern-leşme kuramının üretilmesine oldukça önemli katkılarda bulunan bir diğer isim Neil J. Smelser’dir. Smelser, özellikle ekonomik kalkınmanın toplumsal yapılarla olan karşılıklı ilişkisini ele almış ve daha ziyade de ekonomik büyümenin toplumsal yapılara olan etkisini inceleme konusu yapmıştır.¹⁵¹ Smelser genel kalkınma süreci ile birlikte gündeme gelen dört önemli ge-lişmeden söz etmektedir. Smelser ilk gelişmenin teknoloji alanında oldu-ğunu belirtmekte, basit ve geleneksel tekniklerden bilimsel bilginin uygulan-dığı karmaşık tekniklere doğru geçildiğini ifade etmektedir. İkinci gelişme, tarım alanında kendisini göstermektedir. Tarımda geçinme amacı ile sınırlı kalmaktan kurtulunmakta ve malların üretimi pazara endeksli hale gelmek-tedir. Üçüncü gelişme, endüstri alanında ortaya çıkmakta, insan ve hayvan gücünün merkeziliğinden endüstrileşmeye bağlı emek tanımına doğru yö-nelinmektedir. Dördüncü gelişmenin ortaya çıktığı alansa çevresel düzen-

148 *A.g.e.*, s. 47.

149 Bkz., (130), Lerner, s. 388.

150 *A.g.m.*, s. 389.

151 Neil J. Smelser, “Mechanisms of Change and Adjustment to Change”, Jason L. Finkle ve Richard W. Gable, *a.g.e.* içinde, s. 27.

lemelerin yapıldığı alandır. Artık çiftlik ve köy mekanlarından kent mekanlarına doğru kayılmakta ve kentli nüfus giderek artmaktadır.¹⁵²

Smelser bu farklılaşmaların toplumsal yapıda çeşitli dönüşümler meydana getirdiğini belirtmektedir. Sözü edilen bu gelişmeler öncelikle yapısal bir farklılaşmayı ya da özelleşmiş ve özerk hale gelmiş toplumsal bütünlerin ortaya çıkışını gündeme getirmiştir. Yani aile bazı işlevlerini kaybetmiş¹⁵³, ekonomik etkinlikler hanenin dışına çıkmıştır.¹⁵⁴ Dinsel alanlar ve toplumsal tabakalaşma giderek karmaşık bir hal almıştır.¹⁵⁵ Toplumsal hareketliliğe ve başarıya giderek daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.¹⁵⁶

Smelser ikinci olarak yaşanan farklılaşmaların eski toplumsal düzeni atıl hale getiren yeni bütünleşme mekanizmalarının doğmasına yol açtığını iddia etmektedir.¹⁵⁷ Devlet, hukuk, siyasi gruplar ve benzeri diğer kurumlar bu bütünleşme sürecinin açılmasında oldukça göze çarpan unsurlar olarak belirleşmişlerdir. Refah sağlamak üzere kurulan aracı kurumlar aile ve ekonomi arasındaki dengeyi yeniden kurar, kentleşmeyle birlikte gelen anomi duygusuyla başedebilmek için, sendikalar gibi çeşitli gönüllü kuruluşlar ortaya çıkar. Bunların yanında çeşitli grupların giderek artan isteklerini yerine getirmek için yeni siyasi kurumlar da başgösterirler.¹⁵⁸

Smelser'e göre bu gelişmeler, diğer yandan kitlesel isteri, şiddet patlaması, dinsel ve siyasi hareketlerin artması gibi bir dizi kargaşanın yaşandığı bir toplumsal yapının doğmasına da yol açacaktır.¹⁵⁹ Yeni bütünleştirici mekanizmalara rağmen Smelser "toplumsal kargaşa"nın kaçınılmaz olduğunu da belirtir. Bu kargaşa ve çatışma özellikle gelenekle modernlik arasında çıkar ve endüstrileşme hızı ile yapısal değişim tarafından da kışkırtılır. Modernleşen toplumlar bir savaş alanını andırmaktadır. Bu alanda bir taraftan gelenek yapısal farklılaşmaya savaş açarken diğer tarafta bütünleştirici mekanizmalar dengeyi korumaya çalışmaktadırlar. Diğer faktörlerin yanında, bu mekanizmaların başarılı olabilmesi, yapısal değişimin yoğunluğuna, modern öncesi toplumun doğasına, değişimi isteyenlerin siyasi erki ellerine geçirebilmelerine, canlı toplumsal grupların birarada bulunma sıklıklarına ve son olarak da dış müdahaleye bağlıdır.¹⁶⁰

152 *A.g.m.*, s. 27-28.

153 *A.g.m.*, s. 30.

154 *A.g.m.*, s. 30-31.

155 *A.g.m.*, s. 31-32.

156 *A.g.m.*, s. 33.

157 *A.g.m.*, s. 28.

158 *A.g.m.*, s. 34-35.

159 *A.g.m.*, s. 28.

160 Smelser'de yeni Durkheimci tarzda bir yapısalci fonksiyonalist perspektif göze çarpmaktadır. Bu düşünce Üçüncü Dünya'da ekonomik büyümenin vazgeçilmez bir unsuru olarak toplumsal değişimi görmektedir. Bkz., (40), Harrison, s. 25.

Smelser'in yapmak istediği, Weberci ideal tipler anlayışından hareketle kurduğu çerçeve içerisinde, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın toplumsal yapıya bağlı olduğunu göstermektedir. Smelser bunu farklılaşma, bütünleşme ve toplumsal kargaşa kavramları etrafında başarmaya çalışmaktadır.¹⁶¹

S.N. Eisenstadt

Modernleşme paradigması içerisinde gelişme sorununu işleyen ve modernleşme kuramının gelişme analizini temellendiren düşünürlerden birisi de S.N. Eisenstadt'tır. Eisenstadt da diğerleri gibi, sosyolojik bir perspektiften hareketle gelişme sorununu ele alan ve Batı dışı dünyanın toplumsal değişim süreçlerini yönlendirmeye yönelik olarak çeşitli modeller üreten önemli bir simadır. Eisenstadt'a göre Batı'nın sağlamış olduğu tarihsel birikim önemini ortaya koyduktan sonra, siyasi, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın tümünü kuşatmakta ve 'öteki' için evrensel hareket noktası olmaktadır.¹⁶²

Eisenstadt'ın ortaya koyduğu gelişme modeli, evrimci ve yapısal işlevselci düşünceden beslenmekte ve Batı dışı toplumların tanıklık ettikleri durumları modernleşme paradigmasından hareketle dönüştürmenin yollarını aramaktadır. Ona göre toplumlar uyarlama sistemleri olarak varlık kazanmakta ve yapısal işlevsel bütünlerce temsil olunmaktadır. Toplumlar, bir evrim aşamasından diğerine doğru hareket ederlerken artan bir farklılaşma ve toplumsal unsurlar arasında bir karşılıklı bağımlı olma sürecine tanıklık etmektedirler. Eisenstadt bu durumun yalnızca toplum içi mekanizmalar için değil, aynı zamanda uluslararası sistem için de geçerli olduğu kanaatinde olduğunu belirtmekte ve söz konusu yapıyı modernleşme yönünde aktif hale getirebilmek için yenilikçi ve girişimci aktörlerin önemine de dikkat çekmektedir.¹⁶³ Eisenstadt bu çerçevede toplumun elit kesimlerini modernleşmenin öncüleri olarak görmekte ve modernleşmeyi siyasal protestoların yükselişi ve bazı toplumsal grupların yönetime katılma isteklerini açığa vurmalarıyla eş zamanlı kabul etmektedir. Ona göre Batı'da yaşanan sekülerleşme süreci, bu siyasal protestonun mantığını da dönüştürmüş ve yeni toplum kesimlerini siyasetin alanına çekmiştir.¹⁶⁴ Eisenstadt'a göre modernlik Batı'nın yaşadığı toplumsal dönüşümlerin bir ürünü olarak ortaya çıkmış ve içerisinde bulunduğu kültürel havzadan bütü-

161 Bkz., (151), Smelser, s. 38.

162 Bkz., Ozay Mehmet, *Westernizing The Third World, The Eurocentricity of Economic Development Theories*. Routledge Pr., Londra & New York, 1995, s. 1.

163 S.N. Eisenstadt, "Social Change and Development", *Readings in Social Evolution And Development* içinde. Der., S.N. Eisenstadt, Pergamon Pr., Oxford, 1970, s. 19; S.N. Eisenstadt, "Political Modernization: Some Comparative Notes", *The Dynamics Of Modernization and Social Change: A Reader* içinde. Der., George S. Masananat, Goodyear Pr., California, 1973, s. 81.

164 Bkz., (122), Smith., s. 120-121.

nüyle beslenmiştir. Eisenstadt çağdaş dünyada modernleşme sorununun küresel düzeyde aşılması olanağını, büyük oranda, Batı gelişmişliğini sağlayan kültürel zenginlikleri kendi toplumlarına kazandırmayı başaran elit toplum kesimlerinin başarılarına bağlamaktadır.

Inkeles ve Smith

Modernleşme kuramının üretilmesine katkıda bulunan çalışmalardan bir diğeri de, Inkeles ve Smith'in birlikte gerçekleştirdikleri *Becoming Modern* isimli çalışmadır. Inkeles ve Smith, çalışmalarında altı az gelişmiş ülke üzerinde uzun yıllar çeşitli araştırmalar yapmışlar ve buralarda altı binin üzerinde görüşme gerçekleştirmişlerdir. Inkeles ve Smith'in yaptıkları çalışmanın önemi, modernleşme süreçlerine ve gelişme pratiklerine kaynaklık etmesi anlamında "modern birey" profilini ortaya çıkartma arayışında olmasıdır. Onlara göre toplumsal yapıların dönüşümünde bireysel çabaların oldukça önemli katkıları söz konusudur. Inkeles ve Smith'in ortaya koydukları bu anlamda Lerner'in *hareketli kişilik* kuramıyla benzeşmektedirler. Ancak Inkeles ve Smith'in bireysel katkı üzerine olan vurguları, tıpkı Lerner gibi, psikolojik süreçlerin merkezi bir açıklama birimi olarak seçilmesinden çok toplumsal bir unsur olarak bireyselliğin önemi ne dikkat çekme üzerinedir. Bu yanı sıra Inkeles ve Smith sistem karşısında aktörün önemini gündeme sokmaktadırlar. Inkeles ve Smith, yaptıkları araştırmalardan sonra 'modern birey'in ve dolayısıyla modernliğin aşağıdaki hususları içermesi gerektiği sonucuna varmışlardır:

- i. Yeni deneyimlere hazırlanma ve yeniliklere açıklık;
- ii. nesnelere duyulan üstünkörü alaka yerine onlara karşı duyulan güçlü ilgi;
- iii. diğerlerinin fikirlerine karşı daha 'demokratik' tepkiler;
- iv. geçmişe değil, geleceğe yönelim;
- v. kişinin kendi hayatını planlamaya güç yetirebilmesi;
- vi. çevrenin tahakküm altına alınabileceğine ve amaçlara ulaşılabilceğine inanma;
- vii. dünyayı hesaplanabilir ve denetlenebilir birşey olarak kabul etme;
- viii. ötekilerin özellikle de kadınların ve çocukların, saygınlığının ve yaşama haklarının ayırdına varma;
- ix. bilim ve teknolojinin hedeflerine güvenme;
- x. yaşayan bir adalete ve adil dağılıma inanma.¹⁶⁵

Inkeles ve Smith'in, bu niteliklere sahip bireylere modernleşme sürecini açma noktasında oldukça önemli roller biçtikleri açıktır. Onlara göre Batı dışı dünyanın gelişebilmesi ekonomik kaynakların doğru kullanımıyla sınırlı bir sorun değildir. Batılı olmayan toplumların gelişebilmesi top-

¹⁶⁵ Bkz., (40), Harrison, s. 20-21.

lumun bütün alanlarının modernleşmesine, söz konusu bu modernleşmede modern bireylerin “dönüştürme” olanağını yakaladıkları bir sistemin kurulmasına bağlıdır.

Modernleşme Kuramına Yöneltilen İçsel Eleştiriler:

R.N. Bellah, B. Moore, R. Bendix ve C. Black

İkinci Dünya Savaşı sonrasında çerçeve kazanan modernleşme kuramının gün yüzüne çıkmasını sağlayan kuramsal katkıların önemli özelliklerinden birisi, Parsons’cı yapısal işlevselci çerçeveden, yeni evrimci bakış açısından ve klasik modernleşme açıklamalarından beslenmeleri olmuştur. Özellikle şimdiye kadar görüşleri açıklanan düşünürlerin kuramsal katkıları rahatlıkla bu çerçevede değerlendirilebilir. Bununla birlikte, modernleşme paradigması içerisinde yer alan ancak eleştirel bir tavrın eşliğinde gelişme sorununu ele alan sosyolojik katkıların da varlığını belirtmek gerekmektedir. Bu eleştirel tutumların daha ziyade odaklandığı noktalar, modernleşme sürecinin on dokuzuncu yüzyılın evrimci bakış açısıyla ele alınması ve kültürel faktörlerin yalnızca modernleşme sürecini aksatan yönleri itibarıyla gündeme getirilmesi olmuştur. Modernleşme paradigması içerisinde yer alan ve gelişme sorununu sosyolojik bir perspektiften hareketle ele almak isteyen bu kuramcılar, farklı modernleşme deneyimlerinin önemi üzerinde durmuşlar ve kültürel faktörlerin modernleşmenin önünü açıcı yanlarının da bulunabileceğini dile getirmişlerdir.¹⁶⁶

Bu çerçevede değerlendirilebilecek çalışmalardan birisi, Robert N. Bellah’a aittir. Bellah uzun süre, Batı dışı toplumların modernleşme süreçleri üzerine düşünmüş ve bu süreçlerin hızlandırılmasında kültürel faktörlerin önemini anlamaya çalışmıştır. Bellah’ın sahip olduğu düşünsel çerçeve, Batı dışı toplumların gelişmesini toplumsal alanların modernleşmesine bağlamakla birlikte, bu modernleşme sürecinin kültürde yer alan geleneksel unsurların tümüyle ortadan kaldırılmasını gerektirmeyeceğini savunmuş ve hatta bu unsurlardan yararlanmanın mümkün olabileceğini iddia etmiştir. Bellah modernleşme–kültür ilişkisini kavramaya çalışırken, gelişmekte olan ülkelerde dinin oynadığı rol üzerinde durmaya başlamıştır. Bellah daha sonra modernleşme sürecinde dinin rolünün ne olduğu sorusunu kuramsal çerçevesinin merkezine oturtmuştur.

Bellah’ın yaklaşımını ortaya sermesi açısından, 1958 yılında yayımlanan ve süreç içerisinde modernleşme açıklamaları arasında bir damarı oldukça etkileyecek olan “Religious Aspects of Modernization in Turkey and Ja-

¹⁶⁶ Bu içsel eleştirilerin gündeme gelmesinde yaşanan toplumsal gelişmelerin de doğrudan etkisi söz konusu olmuştur. 1950’li yılların iyimserci bakışı 1960’larda yaşanan gelişmelerle yıpranmıştır. Beklentiler ve olgular arasında yaşanan söz konusu çatışma, *az gelişmiş* ülkelerde giderek artan bir biçimde Üçüncü Dünyacı ve ulusalcı bir söylemin tırmanışa geçmesiyle daha da derinleşmiştir. Modernleşme yaklaşımlarının evrenselci özellikleri ve iyimserci tutumu toplumsal gerçeklikler karşısında ciddi tahribatlara uğramıştır.

pan”¹⁶⁷ isimli makaleyi ele almak yararlı olacaktır. Bellah’ın izini sürdüğü temel mesele modernleşme süreçlerinde dinin oynadığı roldür. Bellah kendisine *geri kalmış* ülkeler arasından Japonya ve Türkiye’yi örnek olarak almaktadır. Bellah, makale boyunca modernliğin belli başlı niteliklerinin neler olduğunu ortaya koymaya çalışmakta ve bu niteliklere ulaşmada dinin ne şekilde işlevsel olabileceğini tartışmaktadır. Bellah Japonya’da dinin, modernleşmenin önünü açıcı, olumlu bir rol oynarken Türkiye’de dinin modernleşmenin hızlanmasını sağlayamadığını belirtir. Bellah’a göre Türk modernleşmesi toplum genelinde geçerlilik kazanan bir çerçeveye sahip olamamıştır. Bunun nedeni, tahrip edilen geleneksel yapıların sunduğu kültürel temelin ve toplumsal meşrulaştırımının elde edilememesidir.

Bellah, Howard Becker’a yaptığı atıfla, geleneksel toplumlarda değerler sisteminin “örfi” (prescriptive) bir sistemle kayıtladığını ve bu yanı sıra bu toplumların esneklikten uzak bir yapıya sahip olduklarını belirtmektedir. Ancak geleneksel toplumlar Batı ile karşılaşma sonucunda yaşanan büyük tahribata tanıklık ettiklerinde, eğer yaşamak istiyorlarsa, kurumsal yapılarında esaslı değişiklikler yapmalıdırlar. Peki bu yapısal değişimlerin ileri götürülebilmesi için değerler sisteminin örgütlenmesinde neler değişmelidir? Bellah bu soruya yine Becker’a atıf yaparak cevaplar. “Böylesi toplumların değer sistemlerinin örfi biçimden ‘ilkesel’ biçime doğru evrilmesi gerekmektedir.” Modern bir toplum esnekliğin mekanıdır. Sonsuz ya da dinsel değerlerin toplumsal eylemin temel ilkelerinde yattığı bir toplum normatif sisteme sahiptir ve böylesi normatif sistemler “ilkesel” olarak adlandırılır. Ancak, bu toplumlarda örfi toplumdakinin aksine, ekonomik, siyasi ve toplumsal yaşamı en ince ayrıntısına kadar düzenlemek gibi bir kaygı yoktur. Yani bu toplumlarda din ve idoloji arasında bir ayırım yapılmakta, ancak bu ikisi arasında bir çatışma, farklılaşmadan ziyade, bu iki düzeyin kendi alanlarında kendilerini gerçekleştirmeleri sağlanmaktadır. Geleneksel toplumlarda, toplumsal yenilikçinin (modernleşmecinin, modernliğin bayrağını taşıyan kişilerin) şu ya da bu biçimde bir günahkâr, dinsel sapkın olması gerekir.¹⁶⁸ Fakat modern toplumlarda din ve toplumsal ideoloji düzeyleri arasında bir ayırım vardır ve bu ayırım her iki alanda birden daha büyük bir esnekliğin elde edilmesini sağlar.

Bellah örfi, geleneksel toplumdan ilkesel topluma nasıl geçilebileceği sorusunu sormaktadır. Ona göre, ancak yeni bir dinsel girişim, yalnızca kendi kendisi için dinsel esas iddiasında olan yeni bir hareket eski değer sistemine ve onun dinsel temeline meydan okuyabilir. Böylelikle, toplumsal değişme, yani modernleşme meşrulaştırabilir ve modernleşmenin yaşadığı topluma kültürel bir temel sunulabilir. Toplumsal değişimin ge-

167 Robert N. Bellah, “Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan”, *American Journal of Sociology*, 64, 1 (Temmuz 1958), s. 1-5.

168 *A.g.m.*, s. 1.

reklerini yerine getirebilmek için bu yeni dinsel hareketin devreye girmesi gerekmektedir.¹⁶⁹

Bellah devamla Türkiye örneğine dönmekte ve Osmanlı'nın Batılılaşma sürecinden ve Cumhuriyet'in kuruluşundan söz etmektedir. Türkçü siyasetin Cumhuriyet'in resmi görüşü olması ve artık Türkçülüğün, milliyetçiliğin ya da Kemalizmin merkezi semboller olması ile birlikte din toplumsal alanın dışına itilmiştir. Bu alanda birçok reform yapılmıştır. Ve Türkiye'de din büyük ölçüde dışarıda bırakılmış, din ve ideoloji farklı iki düzey olarak gündeme gelmişlerdir. Türkiye için yeni bir kültürel temel hazırlanmışsa da ortaya çözülmemiş bir çok sorun çıkmıştır. Türkiye'yi Cumhuriyet döneminde yönetenler altı ilke çerçevesinde toplumu düzenlemek istemişlerdir. Ancak burada modern toplumlara özgü olan esneklik karşımıza çıkmamaktadır. Diğer taraftan Türkiye'de İslam kendi benlik algısına ilişkin yeniden bir tanımlama da yapamamıştır.¹⁷⁰

Bellah, daha sonra, Japonya'daki modernleşme ve din ilişkisine bakışlarını çevirmekte ve Japonya'daki modernleşmenin temelinde dinsel öğretilerin önemli bir rol oynadığına değinmektedir.¹⁷¹ Bellah'a göre Japonya'nın Batı ile karşılaştığı yıl olan 1868 yılında yaşadıklarına Türkiye ancak 1920'lerde tanıklık edebilmiştir. Japonya'da, Türkiye'nin aksine, "ilahî imparator", yani dinsel öğelerin en uç temsili, mevcut düzenin radikal bir tutumla yeniden örgütlenmesinde başlıca itici güç olmuştur. Genç samuraylar bu sembollerle girdikleri ilişkiler sonucunda yaşanan değişimlerin ve geleneksel düzenin birçok kutsal emirlerini terketmenin geçerli olmasını sağlayabilmişlerdi. Bellah kutsal kutsalla kovmanın nasıl mümkün olabileceğini göstermeye çalışmaktadır. Japonya'da Budizm ve Hristiyanlık toplumun dışına atılmış ve bunların yeri Şintoizm ile doldurulmuştur. Japonya'da bunun üzerine gündeme gelen tepkilere karşılık o zamandaki Meiji liderliği, kurmaya çalıştıkları modern toplumun en önemli unsurunun dinsel özgürlük olduğunu kavramış ve hükümet 1889 yılındaki Anayasa'ya din özgürlüğünü garanti altına alan bir hüküm koymuştur. Ancak bu durum, Meiji liderliğinin Şinto kültürünü desteklemeye devam etmesine engel olmamıştır. Devlet ısrarla Şintoizmi bir resmi din olarak ilan etmekten kaçınmış, bunun yerine ona sevgi göstermeyle vatanseverlik arasında bir bağ kurmuştur. Ancak Japonya'da da 1920'lerle birlikte din ve ideoloji arasındaki sınır farklılaşmaya başlamıştır. 1930'ların sonları ve 1940'ların başlarında monolitik bir ideoloji her yanı sarmış ve bu ideoloji herkes için olduğu gibi Japonya için de kötü sonuçlar doğurmuştur. 1946'daki yeni anayasa ile birlikte Şintoizm yerinden edilmiş ve teorik olarak sekülerleşme sürecini tamamlar biçimde egemenlik, kutsal ve dokunulmaz imparatora tercih edilmiştir. Fakat pratik alanda yine de ciddi dini problemler yaşanmaya devam etmiştir.¹⁷² Hristiyanlar dışında tüm dini

169 *A.g.m.*, s. 2.

170 *A.g.m.*, s. 3.

171 *A.g.m.*, s. 3.

172 *A.g.m.*, s. 4.

grupların ulusal bağımlılık duyguları tehlikeye girmiş, küçük bir Hristiyan topluluğu dışında, Japonların dinsel dinamikleri, ya sosyalizm sembolünün daha radikal biçimlerinde ya da Şintoizmin daha öz ve güçlü biçimde devlet düzeyinde temsil edilmesini isteyen muhafazakarların söylemlerinde temsil edilir olmuştur.¹⁷³

Bellah, bu kurgudan hareketle komunizmin Rusya'daki ve Çin'deki başarısını da yorumlamaktadır. Bellah'a göre, komunizm, örfi ve dinsel toplumlar olan Rusya ve Çin'de ortaya çıkan seküler bir siyasi ideoloji örneği olarak görünse de, aslında, son derece özsel bir dinsel iddia ortaya atmıştır. Bellah, bu ideolojinin savunucularının dinsel ilkelerin modern ilkesel topluma geçmede geriletici rol oynadığı yönündeki düşüncelerine rağmen görüşlerinde ısrarlıdır. Hatta ve hatta Bellah, komunizmin bugün karşı karşıya kaldığı sorunların temelde kültürel sorunlar olduğunu düşünmekte ve bunun da dinsel ve ideolojik düzeyler arasında ayrıma gidilmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁷⁴ Bellah'ın sunduğu bu çerçeveye kültürel unsurların modernleşme sürecine katkı yapabileceği yönünde bazı teorilerin gündeme gelmesine neden olmuştur.

Modernleşme çerçevesinden gelişme sorununu ele alan düşünürlerin içsel bir eleştirel tavır takınmaları kendisini daha ziyade gelenek ve modernlik arasında varolduğu söylenen uzlaşmazlığa karşı gösterdikleri tavırda ele vermektedir.¹⁷⁵ Klasik yapısalcı işlevselci çerçeveye ve tarihin dışlanmasına itiraz eden bu düşünürler, gelenek ve modernliğin birbirlerini dışladığı tezine temkinli yaklaşılması gerektiğini savunmaktadır.¹⁷⁶ 1960'ların ortalarından itibaren sosyolojik bir çerçeve içerisinde

173 *A.g.m.*, s. 4.

174 Bellah'ın şu ifadesi modernleşme sürecinde, genelde kültürel unsurların özeldense dinin yararlanılabilir unsurlar olduğuna dikkat çekmektedir. “Şunu ifade etmek gerekir ki, kısmen örfi toplumdaki ilkesel topluma geçmek olan sekülerleşme süreci dinin ortadan kaybolması anlamına gelmemektedir. Dinin ilkesel toplumdaki rolü, örfi toplumdaki rolünden farklı olmakla birlikte, hiç de yabana atılır bir rol değildir. Bunun yanında din geçiş sürecinin birçok aşamasında değişik kılıklarda yeniden ortaya çıkabilir. Belki de durumu böylesine belirsiz yapan meselenin akılcılığıdır. Bizimkisi gibi yüksek derecede farklılaşmış toplumlarda bile örfi geçmişle derinliğine özdeşleşmiş olan geleneksel din, hâlâ modern ilkesel toplumda yer bulma sürecini yaşıyor.” *A.g.m.*, s. 5.

175 Söz konusu içsel eleştirilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., (41), Harrison, s. 43-44.

176 Modernleşme yaklaşımlarına 1960'lı yıllarla birlikte yönelen “içsel” eleştiriler örneğin Joseph R. Gusfield'in görüşlerinde açık bir biçimde temsil olunmaktadır. Gusfield'a göre; 1- gelişmekte olan toplumların durağan toplumlar olduğu yönündeki kanaat yanlıştır (s. 49); 2- geleneksel kültür normları ve değerler bütününden oluşmamaktadır (s. 50); 3- geleneksel toplum homojen bir toplumsal yapı değildir (s. 51); 4- eski gelenekler yeni değişimler tarafından tamamen ortadan kaldırılamaz (s. 52); 5- geleneksel ve modern biçimler daima çatışma halinde değildir (s. 52); 6- geleneksellik ve modernlik karşılıklı olarak birbirlerini dışlayan sistemler değildir (s. 54); 7- modernleşme sü-

gelişme olgusunu ele alan ve bu ele alışı modernleşme paradigmasından hareket etmeye devam eden yaklaşımları oluşturanların birçoğu yapılan ya da yapılması gereken kavramsallaştırmaları bütünüyle somut gerçekliğe karşılık gelen formülasyonlar olarak değil de daha Weberci bir perspektifte, ideal-tip kuramına uygun bir biçimde değerlendirmekten yana tavır koymuşlardır.¹⁷⁷ Böylelikle modernleşme paradigmasına yöneltilen eleştirilere cevap verebilmek mümkün olabilecek ve bu çerçeveden vazgeçmeksizin toplumsal gelişme analizleri yapılabilecektir. Bu düşünürlerin amacı modernleşme paradigmasının eksikliklerini gidermektir.

Bu çerçevede B. Moore'un, R. Bendix'in ve C. Black'in kuramsal çerçevelerinin başlıca uğraklarından bahsetmek ve bu içsel eleştirilerin gündeme geldiği dönemde, modernleşme kuramcılarının Batı dışı toplumlara ilişkin geliştirdiği kalkınma analizinin gösterdiği özellikleri, kısaca da olsa, sergilemeye çalışmak gerekmektedir.

Barrington Moore, gelişme sorununu tarihsel-sosyolojik bir bağlamda ve modernleşme paradigmasının içerisinden değerlendirmekle birlikte, yapısal işlevselci çerçeveye oldukça ciddi eleştiriler getirmiştir. Moore gelişme sorununa egemen yönelimlerden ve siyasal gerekçelerden dolayı ilgi duymuş, ancak kendisinden önce ortaya konan modernleşme açıklamalarının belli yönlerine de eleştiri getirmiştir. Moore'un söz konusu eleştirileri dönemin egemen modernleşme anlayışı içerisinde kalarak gündeme getirilmiş, gelişme sorununa ilişkin toplumsal düzeyde yaptığı açıklamalar, modernleşme kuramının yeni bir biçimine işaret etmiştir. Moore'un kullandığı eleştirel dil onu egemen modernleşme ve gelişme analizlerinin karşısına yerleştirmemekte, aksine onu modernleşme ve gelişme açıklamalarının onarılmasında önemli simalardan birisi haline getirmektedir.

Genel olarak Moore'un düşüncesine bakıldığında, onun dünyanın modernleşme süreçlerini tarihsel ve toplumsal yanları itibarıyla anlamaya çalıştığını, Batı dışı dünyanın gelişmesi ile ilgili olarak da tek bir Batı modelinden ziyade farklı alternatiflerin varlığından da söz ettiğini görürüz. Moore, üç farklı yoldan gelişmenin sağlanabileceğini iddia etmekte ve bu çer-

reçleri gelenekleri zayıf düşürmez. (s. 56). Bkz., Joseph R. Gusfield, "Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change", *Poltical Modernization* içinde. Der., Claude E. Welch, Jr., Wadsworth Pr., California, 2. bsk., 1971, s. 47-63.

177 "1960'ların ortalarında, modernleşme kuramının Batılı olmayan toplumlar hakkındaki görüşlerinin ampirik olarak yanlışlanmasının etkisi altında, geleneksel-modern toplum ayrımının ve bu ayrım üzerine kurulu olan toplumsal değişme kuramının Weber sosyolojisinin ideal tip anlayışı çerçevesinde düzeltilmesi gerektiği ağır basan bir görüş haline gelmiştir. (...) Weber'in bu metodolojik görüşlerinden çıkarılan sonuç ise geleneksel toplum ile modern toplum kavramlarını tarihin başlangıç ve bitiş noktaları olarak kabul etmek, toplumsal değişme sürecini ise, geleneksellik ve modernlik öğelerinin her özgül toplumsal yapının somut oluşumları içinde karşılıklı ilişkileri çerçevesinde analiz etmeye çalışmak olmuştur." Bkz., (126), Köker, s. 57-58.

çevrede tarihsel olarak varlık bulan üç modelden söz etmektedir. Bu modellerden birincisi, “demokratik yol”un egemen anlayış olarak belirlediği bir pratikler zinciri içerisinde varlık kazanmıştır. Bu yol, özellikle ABD, İngiltere ve Fransa tarafından temsil olunmuş ve burjuvazinin yükselişine paralel olarak varlık kazanmıştır. Moore’a göre ikinci model, “tepeden-inmeci bir tavrın eşliğinde yürütülen devrim”lerle kayıtlanan bir pratikler bütünüdür. Bu ikinci modelin en iyi örnekleri Japonya ve Almanya’da gün yüzüne çıkmıştır. Moore üçüncü modelin adının “komünizm” olduğunu ve şu ana kadar Rusya ve Çin’de kendisine tanıklık edildiğini belirtmektedir.

Moore, modernleştirici ve geliştirici modellerin üç farklı tipini ortaya koyar; birincisi, modernleşme ve Batılılaşma süreçlerinin birbirinden bağımsız süreçler oldukları anlayışını pekiştirmekte¹⁷⁸, ikincisi de farklı pratikleri yok saymak yerine karşılaştırma yoluna giderek ABD’nin temsil ettiği modelin üstünlüğünü göstermeye çalışmaktadır. Moore böylelikle tarihsel bir perspektifte ve toplumsal alanın bütün boyutlarını içerisine alacak şekilde gelişmenin en iyi nasıl temsil edildiğini ve hangi biçiminin dünyaya yayılmasının daha gerekli olduğunu anlatmaktadır. Sonuçta Moore’un sınıflamasında da temel bir ayırım vardır: Bir yanda demokrasinin savunucuları, bir diğer yanda da diktatörlüğe zemin hazırlayanlar bulunmaktadır. Moore demokratik bir gelişme modelinin Batı dışı dünya için şart olmadığını ileri sürmekle birlikte yine de demokrasinin yaşatıldığı bir gelişme modelinin Batı dışı dünyaya yayılmasının önemini tarihsel ‘gerçeklikler’ ve ‘gereklikler’le ortaya koymak istemektedir. Moore bu açıdan da kendisinden önce zaman zaman tarihsel dayanaklardan yoksun kalan gelişme açıklamalarını düzeltmektedir.

Moore kendisinden önce yapılan modernleşme açıklamalarında göze çarpan yapısal işlevselci boyutun topluma bir sistemler bütünü olarak bakmasına itiraz etmektedir. Çünkü Moore’a göre toplum bir kez bu şe-

178 Modernleşme çalışmaları içerisinde az gelişmiş toplumların değişme, kalkınma ya da modernleşme süreçlerini yaşarken Batılılaşmakta mı yoksa Batı kültür ve gerçekliğinden bağımsız bir modern zihniyet ve toplum düzenine doğru seyir halinde mi oldukları konusu önemli bir tartışma alanına işaret etmektedir. Bu tartışma aslında modernliğin Batı’dan ne kadar bağımsız olarak ortaya çıktığı ya da mevcut tarihi akış içerisinde modernleşme sürecinden Batı’nın ne kadar kazançlı çıkmış bulunduğu sorularından hareketle gündeme gelmiştir. Modernleşme kuramcılarının büyük bir kısmı modernleşme süreci olarak adlandırdıkları süreci Batılılaşmaktan ayrı, evrensel bir gerçeklik olarak algılamak, bazıları modernleşme ile Batılılaşmayı birbirleriyle denk görmektedirler. Türk sosyolojisinde de gelişme ya da modernleşme problemi ya Batılılaşma başlığı altında ya da toplumsal değişme başlığı altında ele alınmıştır. Bu açıdan Ozay Mehmet’in *Westernizing the Third World* ve Serge Latouche’nin *Dünyanın Batılılaşması* çalışmaları oldukça dikkat çekici çalışmalardır. Bu iki çalışma da, sonuçları itibarıyla, modernleşme ve gelişme süreçlerinin “dünyanın ya da Üçüncü Dünyanın Batılılaşması” anlamlarına geleceğini vurgulamaktadırlar.

kilde görüldü mü gelişmeye doğru giden toplumsal değişim de böyle okunacaktır. Oysa Moore, tarihsel bir yöntem kullanmakta ve bu çerçevede toplumsal güçleri değişimin merkezine alarak onları karşılaştırmalı olarak ele almak istemektedir.

Moore'un yaklaşımına göre toplumsal alanda yaşananlar dolayısıyla, tek-nedenli açıklamalar yapmak doğru değildir. Ona göre toplumsal değişimin yaşanabilmesi ve özelde de gelişme pratiğine hız kazandırılabilmesi için, kültürel unsurların, siyasal becerinin, kişisel liderlik anlayışlarının ve ekonomik çıkarların doğru olarak değerlendirilmesi ve yönlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu faktörler, Moore'a göre farklı toplumsal coğrafyalarda farklı şekillerde etkilerde bulunabilirler.¹⁷⁹

Moore'un ortaya koyduğu düşünsel çerçeve ciddi bir biçimde toplumsal kodların önemine ve belirleyiciliğine dikkat çekmekle birlikte, gelişme-de dışsal faktörlerin önemine de işaret etmektedir. Toplumların tarihte kazandıkları özellikler onların gelişme pratiklerine yansımakla birlikte bu durum, toplumlararası mekanizmada gelişmenin yönlendirilmesi için çaba harcamamak anlamına gelmemelidir. Ancak oluşturulacak dışsal müdahale mekanizmalarının sunduğu projelerin toplumsal alanda bir geçerliliği ve karşılığı olmak durumundadır.

Savaş sonrası klasik modernleşme anlayışlarında gündeme gelen gelecek—modernlik kutuplaşmasının, modernleşme paradigmasından kopmaksızın, eleştiriye tabi tutulduğu en iyi mekanlardan birisi de Reinhard Bendix'in yazıdır. Bendix, yeni ulusların gelişmesi problemini merkeze almakta, sosyolojik bir çerçeve içerisinde bu toplumların gelişmelerinde yaşadıkları siyasal süreçlerin önemini araştırma konusu yapmaktadır. Bendix, kuramsal dayanak olarak Weberci bir çerçeveden yardım almakta ve özellikle de dönemin en önemli Weberci düşünürlerinden birisi olarak belirlemektedir. Weber'in *ideal-tip* yaklaşımından esinlenen Bendix, farklı toplumsal durum ve pratikleri karşılaştırmalı bir temelde ele almaya çalışmaktadır.

Bendix'in temel itiraz noktası, gelenek ve modernliğin birbirlerine zıt şeyler olarak nitelenerek yaşanan sürecin basitleştirilmesidir. Ona göre modernlik ve evrensellik durumları tümüyle geleneğin karşısında yer almamaktadır. Gelenek ve modernlik bütünüyle birbirlerini dışlamak zorunda değildirler. Örneğin, modern toplumsal yapılar içerisinde de geleneksel unsurlar varlıklarını sürdürebilirler. Ya da bunun tam tersi bir durum açığa çıkabilir.¹⁸⁰

Bendix, uluslararası dengenin mevcut durumundan hareketle Batı dışı dünyanın gelişmesinin önemli kaynaklarından birisinin Üçüncü Dünya hükümetlerinin doğru davranarak toplumsal yapılarını değişim yönünde harekete geçirebilmeleri olduğunu belirtmektedir. Bendix öyle bir dünya dengesi varsaymaktadır ki bir yanda, *yöneten toplum*, öte yanda ise *izleyici*

179 Bkz., (40), Harrison, s. 49-50.

180 Bkz., (40), Harrison, s. 44.

toplumlar yer almaktadır. Bu dengede karşılıklı doğru hamleler yapıldığında ulusal ve uluslararası bağlamlar dönüşüme uğrayabilecektir. Hamlelerin doğruluğunun sınındığı alanlarsa toplumsal mekanlardır. Az gelişmişlik sürecine tanıklık eden toplumsal yapıların modernleştirilebilmesi için, toplumsal geçerlilik mekanizmalarının doğru yönlendirilmeleri gerekmektedir.¹⁸¹

Bendix toplumların içsel mekanizmaları üzerine yoğunlaşmış ve bu mekanizmaların dönüştürücü etkilerini araştırmıştır. Bendix bu çerçevede Japonya'daki modernleşme sürecini ele almış ve burada ampirik bir çalışma yürütmüştür. Bendix, Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* isimli çalışmasında öne sürdüğü tezden¹⁸² esinlenerek Samurayların modernleşmedeki *olumlu* rolleri üzerinde durmuştur.

Modernleşme kuramını besleyen ve genel modernleşme paradigmasının üretilmesine katkıda bulunan önemli düşünürlerden birisi de Cyril E. Black'tir. Black, 1966 yılında yayımlanan *The Dynamics of Modernization*¹⁸³ isimli çalışmasıyla, Batı dışı toplumların toplumsal gelişme sorunlarını ele almakta ve ortaya koyduğu yaklaşımlarla Bendix ve Moore'un içsel eleştirel konumlarını paylaşmaktadır. Yani o da modernleşme paradigmasının içerisinde düşünce üretmekte, ve bu yönüyle de modernleşme kuramının üretimine katkıda bulunmaktadır. Black, "toplumların geleneksel, tarımsal, kırsal bir yaşam biçiminden akılcı, endüstriyel ve kent sel bir yaşam biçimine" doğru hareketini konu edinen modernleşme çalışmalarının¹⁸⁴ üretimine katkıda bulunmaktadır.

Black modernleşme çalışmalarını değerlendirmekte ve kendince Batı dışı toplumların gelişme süreçlerini düzenleme arayışında olan bir modernleşme yaklaşımı ortaya koymaya çalışmaktadır. Black'e göre klasik modernleşme çalışmaları¹⁸⁵ bilgi artışı, politik gelişim, ekonomik büyüme, toplumsal hareketlilik ve kişisel farklılaşma gibi modernleşmenin "vazgeçilmezler"i ile ilgilenmekte, ancak bu unsurlar arasındaki ilişkiyi doğru ko-

181 Bkz., (40), Harrison, s. 45.

182 Weber bu önemli çalışmasında, Protestan ahlakın kapitalizmi doğuran çabalara kültürel bir dayanak oluşturduğunu ve büyük oranda, kapitalizmin Batı'da ortaya çıkışının nedenini bu kültürel dayanağın açıkladığını öne sürer. Weber böylelikle kültürel alana ait görülen bir oluşumu modernliğin en temel görüngülerinden birisi olan bir durumun açıklanmasında merkeze almış olmaktadır.

183 Bu kitap *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Atıflarda eserin çevirisi kullanılacaktır. Bkz., C.E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*. Çev., F. Gümüş, Verso Yay., Ankara, 1989.

184 *A.g.e.*, s. 7.

185 Black'in, Moore'un ya da Bendix'in eleştirmek üzere atf yaptıkları klasik modernleşme çalışmaları 1950'li yıllara denk düşmektedir. Genel perspektifin inşası noktasında klasik modernleşme çalışmaları ile 60'ların ortalarında gündeme gelen sınırlı itirazlar ve yeni çerçeveler arasında çok bir fark olmadığı ortadadır.

yamadığından her birini tek tek ele almaktadır. Black bu süreçlerdeki değişim ve dönüşümlerin birbirlerini besleyeceği ve bu açıdan birlikte değerlendirmeleri gerektiği görüşündedir.¹⁸⁶ Bu unsurlar toplumsal alanın farklı birimleri olarak gündeme gelmiş olsalar da birlikte genel toplumsal süreci etkileyeceklerdir. Black'in klasik modernleşme yaklaşımlarına sunduğu ikinci eleştiri, bu yaklaşımların Batılılaşma sürecini kendi dışındaki dünyaya fazlaca dayattığı şeklinde olmuştur. Black'e göre modernleşme ve gelişme süreçlerini desteklemekle Batılılaşma sürecini dayatmak birbirinden farklı şeylerdir. Ona göre, Batılı modernleşme yaklaşımları genel bir modernleşme alanına yatırım yapmalı ve özel olarak da kendi kimliğini öne çıkarmamalıdır. Aksi takdirde Batı dışı toplumlar için önerilen gelişme paketleri işlevsiz ve hatta cevapsız kalmaktadır. Black'e göre zaten genel modernleşme sürecinin desteklenmesi, Batılı kimliğe kayıtlı temel doğruların dünyaya yayılması anlamına gelecektir.¹⁸⁷ Black, Batı dışı toplumlar için esas problemin, "Batılı kurum ve değerler" in sıradan ve yüzeysel bir biçimde taklit edilmesi değil, daha ziyade, "geleneksel yapıların çağdaş olgulara uyarlanması" olduğunu iddia etmektedir.¹⁸⁸ Kuşkusuz Black, bu iddiayı ortaya atarken, çağdaş/modern olguların halihazırda Batı tarafından temsil edildiğini de inkar etmemektedir. Ancak Black, modernleşme kavramının anlamını ortaya koymaya çalışırken, modernleşme ile Batılılaşmayı ya da Avrupalılaşmayı eş tutmayı eleştirmektedir.¹⁸⁹ Black salt Batı'nın gelişmişliğini açıklamak üzere ortaya atılan, sanayileşme, sanayi devrimi, kapitalizmin yükselişi gibi kavramları yetersiz bulmakta ve daha kuşatıcı olan modernleşme kavramını önermektedir. Black modernleşme kavramının, gerek "evrensel" yanı gerekse de "devingen niteliği" dolayısıyla tercih edildiğini belirtmektedir. Black modernleşmeyi, "tarih boyunca gelişmiş kurumların insanın bilgisindeki görülmemiş artışı yansıtan ve hızla değişen işlevlere uyarlanması süreci" olarak tanımlar. Black'e göre bu süreç, bilimsel devrime eşlik etmekte ve insanın kendi çevresini denetlemesine olanak vermektedir.

Black de modernleşmeyi genel bir süreç olarak değerlendirmekte ve dünya çapında yaşanan ya da yaşanacak bir oluşum olarak ele almaktadır. Ona göre bu sürece ilk kez Batı Avrupa dahil olmuştur, ancak bu, modernleşmeyi Batı Avrupa'nın ya da Amerika'nın mülkü haline getirmez. Black'e göre, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda yaşanan gelişmeler şu ya da bu biçimde modernleşmenin Batı dışı dünyaya da taşınmasını berabe-

186 Bkz., (183), Black, s. 7.

187 Black'in, daha doğrusu klasik modernleşme yaklaşımlarına bu kuramsal çerçeve içerisinde kalarak eleştiri getirenlerin yaklaşımı, günümüz Batısında öznesiz bir dünya siyaseti öneren küreselleşme kuramcılarının öncüsü sayılabilir ka-naatindeyiz.

188 Bkz., (183), Black, s. 8.

189 Black'e göre, on yedinci yüzyıl İngilteresinin ya da Fransasının "Batılılaşma"larından, ya da yirminci yüzyılda Japonya tarafından Mançurya'nın "Avrupalılaştırılma"sından söz edilemez. *A.g.e.*, s. 17-18.

rinde getirmiş ve dünya modernleşme sürecinde genel bir dönüşüme tanıklık etmiştir.

Black, gelenek ve modernlik ilişkisini ele alırken Weber'in ideal-tip yaklaşımından yararlanmakta, bu iki süreci karşıtlıkları itibariyle kavramsallaştırmaktadır. Black gelenek ve modernlik olarak adlandırılan bu iki sürecin birbirlerinden nasıl ve hangi düzeyde ayrıldıklarını¹⁹⁰ ortaya koymaya çalışmaktadır. Black'in düşünsel çerçevesi modernleşme sürecine ilişkin olarak daha önce egemen olan iyimserci bakış açısının ciddi bir biçimde yıprandığını gösteren bir zihin durumunu temsil etmektedir. Black, gelenek ve modernleşme süreçlerinin birbirleriyle çatışan yanları dolayısıyla, modernleşmenin potansiyel olarak bir gerilimi de bünyesinde taşıyacağını düşünmüştür. Black bu noktadan sonra modernliği, yaratıcı ve yıkıcı yanları çerçevesinde ele almaya başlamıştır.¹⁹¹ Black modernleşme sürecinin bir bedeli olduğu düşüncesinden hareketle, modernleşme ile geleneksel yapılarda yaşanmaya başlanan tahribatlara işaret etmektedir. Black modernleşmenin toplumsal alanın bütün katmanlarında yaptığı yıkıcı etkilerden bahsetmekte ve modernleşmenin geleneğin sunduğu korunaklı alanı tahrip ettiğini, ancak bunun karşılığı olarak da modern örgütlerin üretilmemesinden dolayı da bir çok yeni sorunun yaşanacağını ifade etmektedir. Bu ortamda, şiddet olaylarındaki artıştan, insani ilişkilerin zayıflamasına kadar modernleşme süreci, ilk başta olumsuz yanları ile kendisini gösterecektir.

Black, yöntem düzeyinde yapısal işlevselci kuramla da hesaplaşmaktadır. Black, bir yandan yapısal işlevselciliğin toplumları sistemler olarak görmekle, bir bakıma onları canlı organizmalar olarak ele aldıklarını belirtmekte ve bu durumu onun olumluluğu olarak nitelemektedir. Ancak Black de, Bendix ve Moore gibi, yapısal işlevselci çerçeveye eleştiri getirmeyi ihmal etmeyecektir. Black'e göre yapısal işlevselciliğin sürekli bir denge vurgusuyla karşımıza çıkması abartılı bir vurgudur ve toplumsal gerçeklik karşısında zayıf düşmektedir. İnsan ve eylemleri Black'e göre değişim sürecine kodlanmıştır ve bu durum tek başına denge kavramı ile açıklanamaz. Black, "değişim" faktörünün gözden irak tutulmaması gerektiğini belirtmekte ve toplumların tarihleri söz konusu edildiğinde bu kavramın merkezi bir önemi olduğunu iddia etmektedir.¹⁹² Black'e göre, modernlikle karşılaşılan tarihsel anın en temel özelliklerinden biri çok

190 *A.g.e.*, s. 20.

191 "O halde, çağdaşlaşma, insanın bozulması ve acı çekmesi türünden yüksek bir fiyat karşılığında yeni olanak ve umutlar getiren ve aynı zamanda hem yaratıcı, hem de yıkıcı bir süreç olarak düşünülmelidir." *A.g.e.*, s. 36.

192 Black, yöntem düzeyinde, ayrıca, toplumsal alanların çözümlenmesini yaparken Marksist olsun olmasın sınıf temelli yaklaşımlara karşı çıkmakta ve bu yaklaşımların işlevsizliğinden bahsetmektedir. Black, bunun yerine mesleki kategorileri, toplumsal katmanı ve çıkar gruplarını merkeze almakta ve böylelikle toplumsal alanın dönüşümdeki önemine bir kez daha dikkat çekmektedir. Bkz., *a.g.e.*, s. 59.

güçlü bir değişim fırtınasının başlamasıdır. Bu değişimin kaynağında ise, bilginin artması, başka bir deyişle düşünsel alanda yeniliklerin yaşanması, siyasal bütünleşme, ekonomik büyüme, toplumsal hareketlilikte yaşanan devinimler, kişiliğin toplumla uyuşma sürecinde görülen hareketlilik yer almaktadır.¹⁹³ Black değişimin dinamizmini toplumun farklı birimleri olarak değerlendirdiği mekanizmalarında yaşanan hareketliliklere bağlamaktadır.

Black, Batı dışı toplumların gelişme süreçleri ele alınırken iki noktanın önemli olduğundan söz etmektedir. Gelişme süreci içerisinde olan toplumlar, bir yandan geleneksel kurumlarını modern işlevlere uyarlamak durumunda olan toplumsal birimler, öte yandan da dış güçlerin etkilerine dönüştürebilecek siyasal yapılar olarak değerlendirilmelidirler. Black'e göre Batı dışı toplumların karşılaştıkları sorunlar içsel olduğundan bu toplumların geleneksel kurumlarını modern işlevlere uyarlamak gerekmektedir. Bu uyarlamanın hangi kriterlere göre yapılacağı sorusunun cevabı ise Black'te oldukça açıktır. Black, bu uyarlama sürecinin başarılı olabilmesi için modernlikle ilgili modellerden esinlenilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Daha önceden yaşanan tarihsel deneyim ve birikimlerden yararlanmak gerekmektedir. Black, bu çerçevede, hem içsel yapılara hem de dışsal mekanizmaların modernleşmedeki, dolayısıyla da Batı dışı toplumların gelişmesinin sağlanmasındaki, önemlerine dikkat çekmekte¹⁹⁴ ve böylelikle de kendisinden önceki gelişme yazınıyla büyük oranda örtüşmektedir.¹⁹⁵

Black modernleşmenin gerçekleşmesinin belli aşamalara bağlı olduğunu daha doğrusu modernleşme süreci ile karşılaşıldığı andan itibaren aşılması gereken bazı zorluklar bulunduğunu ifade etmektedir. Black bu aşamaların dört başlık altında toplanabileceğini düşünmektedir.

i. Modernliğin zorlaması: Bir toplumsal yapı içerisinde varolan geleneksel bilgi kalıpları çerçevesinde modern düşünce ve kurumlarla ilk kez tanışılması ve modernliğin savunucularının gün yüzüne çıkması;¹⁹⁶

ii. Modernleştirici önderliğin kurumsallaşması: Kuşaklar boyunca süren ve oldukça sert geçen bir devrimci pratikler zinciri içerisinde modernleştirici önderlerin geleneksel önderlerin yerini alması;¹⁹⁷

193 *A.g.e.*, s. 53-54.

194 *A.g.e.*, s. 57.

195 Bu noktada Black'in Batı aydınlanmasında çerçevesi çizilen modern bilgiye ilişkin değerlendirmeleri önemlidir. "Modern bilginin yaptığı etki geleneksel kurumların yürütmekle yükümlü olduğu işlevleri değiştirmek biçimindedir ve bu da ayrıca kurumların kendilerini etkiler. İşte bu anlamda modern işlevlerin geleneksel kurumlar üzerindeki etkileri modernleşme sürecinin özünde yer alır." *A.g.e.*, s. 61.

196 Black bu aşamadan bahsederken bunun Batı'da nasıl başarıldığını ve Galileo'nun Engizisyon mahkemesinde yargılanması gibi zorluklarla nasıl yüzleşildiğini anlatmaktadır. *A.g.e.*, s. 74-76.

197 Black modernleştirici önderliğin kurumsallaşabilmesi için üç temel özelliğin varlığından bahsetmektedir. Birinci özellik, siyasal önderlerce modernleş-

iii. Ekonomik ve toplumsal dönüşüm: Ekonomik büyümenin ve toplumsal değişiminin sağlanması ile birlikte bir toplumun kırsal ve tarımsal ağırlıklı yaşam biçimlerinden kentsel ve endüstriyel yaşam biçimlerine doğru dönüşmesi,¹⁹⁸

iv. Toplumun bütünleşmesi: Bu aşamada ekonomik ve toplumsal dönüşüm bütün yönleriyle tamamlanacak ve toplumsal yapı “esaslı bir biçimde yeniden örgütlenecek”tir.¹⁹⁹

Black, bu aşamalar temelinde ulusları sınıflandırmış ve dünya yüzeyinde yedi farklı model içerisinde bu aşamalara tanıklık edildiğini ya da edileceğini iddia etmiştir.²⁰⁰ Black’ın kuramsal çerçevesi içerisinde Batı dışı toplumların daha iyiye gidebilmeleri ve gelişmeyi yaşayabilmeleri onların modernleşmesine bağlıdır. Black’e göre, modernleşme aşamalarının sonuncusuna ancak Batılı toplumlar ulaşabilmiş, daha doğrusu bu aşamanın beraberinde getirdiği sorunlarla en önce onlar yüzleşebilmiştir.

Özetle ifade edecek olursak, modernleşme paradigmasının öngörü ve önerilerini paylaşan ve hatta bir adım öteye götüren söz konusu ‘içsel’ eleştirilerin sahipleri, en temelde Batılı olmayan toplumların gelişme süreçlerinde bazı geleneksel unsurların da işlevsel olabileceklerini ortaya koymaya çalışmış, kendilerinden önceki modernleşme kuramcılarında pek göze çarpmayan tarihsel boyutu inceleme alanlarına dahil etmiş, yapısal işlevselciliğin kalıpsal algılamalarının yetersiz yanlarını vurgulamışlardır. Böylece, Batılılaşma süreci ile modernleşme sürecini, olanak çerçevesinde, birbirlerinden ayırmışlardır. Ancak, buna rağmen onlar, modernleşme paradigması içerisinde kalarak gelişme sorununu ele almışlardır. Savaş sonrası modernleşme çalışmalarının gündeme geldiği ilk dönemlerde Batı dışı toplumların gelişme süreçlerine ilişkin oldukça iyimserci bir hava kendisini hissettirmiştir. Ancak 1960’ların ortalarına doğru

me kararlılığının ifade edilmesi; ikinci özellik, tarımsal yaşamın çerçevesini çizdiği kurumsal yapılarla olan ilişkilere net bir biçimde son verilmesi ve endüstriyel bir yaşam biçimine geçilmesi; üçüncü özellik ise, siyasal bir örgütün bulunmadığı toplumlarda siyasal olarak örgütlenmiş bir toplum yaratılmasıdır. *A.g.e.*, s. 77.

198 Black gelişmiş ülkelerde bu aşamanın İngiltere’de 1832’den 1945’e, Fransa’da 1848’den 1945’e, Birleşik Devletler’de 1865’den 1933’e dek sürdüğünü belirtmektedir. Black, modernleşmekte olan ülkelerde bu aşamaya daha sonra tanıklık edildiğini belirtmektedir. Bu aşamayla Rusya 1917’de, Türkiye 1923’te, Brezilya 1930’da, Çin 1949’da ve Mısır 1952’de başlayan ve devam eden bir süreçte karşılaşmışlardır. *A.g.e.*, s. 81.

199 Black, bu dördüncü aşamadaki gelişme düzeyini nitelemek üzere, “başarılı toplum”, “ileri toplum”, “sanayi toplumu”, “akılcı toplum” gibi adlandırmalardansa “bütünleşmiş toplum” kavramını tercih etmektedir. Black modernleşme süreci ile karşılaşan toplumların gelişme süreçlerini tamamlayabilmeleri için, bütünleşme sorunlarını çözmeleri gerektiğini öne sürmektedir. *A.g.e.*, s. 85-92.

200 *A.g.e.*, s. 94-98. Ayrıntılı bilgi için bkz., *a.g.e.*, s. 109-128.

bu iyimser tutum artık ortak bir tavır alış olmaktan uzaklaşacak²⁰¹, daha temkinli ve sistematik açıklama biçimleri sahneye çıkacaktır. Bu dönemde üretilen modernleşme çalışmalarının önemli bir bölümü daha eleştirel ve uzun vadeli bir perspektiften hareketle ortaya konmuştur. Bu çalışmalar, modernleşmeyi, çok kolay elde edilebilir, kısa vadede sahip olunabilir bir süreç olarak görmekten ziyade, olumsuzlukları ve kendisine ulaşmadaki zorlukları ile öne çıkan bir proje olarak değerlendirmektedirler. Modernleşmenin gelenekle girdiği ilişkide sergilediği yıkıcı tutum dolayısıyla açığa çıkan sorunlar daha etraflı bir biçimde kavranmak istenmiş ve Batı ve Batı dışı toplumlar arası ilişkiler daha fazla gündeme getirilmiştir. Yapısalci işlevselci paradigmanın önemli bazı önermeleri eleştirilmiş ve ilerlemeci, neo-evrimci bakış açıları da düzeltilmeye çalışılmıştır. Ancak, onlar da bu çabalarıyla, modernleşme çalışmalarının ileriye götürülmesine, modernleşme paradigmasından hareketle, gelişme sorununun ele alınmasının kurumsallaştırılmasına hizmet etmişlerdir. Bu kuramcılarda da sürekli bir ‘iyi’ tanımı olmuş ve nihai düzlemde bu ‘iyi’nin tanımı, aslında kendisi Batı’nın ortaya koyduğu bir toplum düzeninin belli unsurlarının Batı dışı dünyaya taşınmasından başka birşey olmayan modernleşme süreçlerine bağlı kılınmıştır.

Sonuç

Bu izlek üzerinde, aydınlanmanın dünyayı özgürleştirme çağrısından ilham alan, on dokuzuncu yüzyılın ilerlemeci yaklaşımlarında filizlenen ve 1945 sonrasında çerçeve kazanan modernleşme paradigmasına ve modernleşme kuramının gelişme konusunu ele alış biçimine dair birkaç toparlayıcı not düşmek yerinde olacaktır.

1. Yapılan açıklamalar, yaşanan dönemdeki dünya dengesini geçerli kılma (meşrulaştırma) çabasının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu açıklamalara göre, Batı, mevcut konumunu kendi içsel dinamikleri ve olumlu nitelikleri dolayısıyla elde etmiş ve modernleşmiştir. Dolayısıyla Batı dışında kalan toplumlar da, halihazırdaki durumlarını kendi içsel yetersizliklerine borçludurlar. Bu bağlamda modernleşme sürecinde geleneksel yapıların oluşturduğu engellerden sık sık söz edilmiştir.

2. Modernleşme kuramcıları, mevcut açıklamalarını *ideal tipler* olarak kabul ettikleri, ancak çağdaş dünyada karşılıklarını bulma noktasında da hiçbir sıkıntı çekmediklerini düşündükleri, modern—geleneksel ayırımına dayandırmışlardır. Modern—geleneksel ayırımına temel olan özellikler ortaya konmuş ve bu nitelikler çerçevesinde toplumların yaşadıkları süreçler açıklanmaya çalışılmıştır. Genel olarak modernliğe ait nitelikler olarak,

201 *The Passing of Traditional Society*’nin ikinci baskısı için Lerner’in, birinci baskıdan altı yıl sonra, yazdığı önsöz bu açıdan oldukça önemlidir. Çünkü bu önsöz Lerner özelinde 1950’li yılların iyimserliğinin nasıl ve neden daha sonraları ortadan kalkmaya başladığını gözler önüne sermektedir.

kentleşme, endüstrileşme, okuma yazma oranı, seküler yapıların egemen olması, demokratik ideallerin kabul görmesi, evrensel insani değerlerde ortaklaşılması ve yeniliklere açıklık gibi ögeler gösterilmiştir. Öte yandan, gelenekselliğe ait nitelikler olarak da dinsel ve mitsel ögelerin hakimiyeti, durağan kabul edilen bir toplum yapısı, yeniliklerden hoşlanmama ve siyasi yapıların anti-demokratik yanı gibi hususlara işaret edilmiştir. Bu iki toplum tipine bir de ‘geçiş’ aşamasını yaşayan toplum türü eklenmiştir. Bu toplum türü de modernliğin rüzgarına kapılan geleneksel toplumların yaşadıklarını karakterize eder. Geçiş aşamasındaki toplumlar bir yandan yeni süreçlere uyum sağlamaya çalışırken diğer yandan da geleneksel unsurların modernliğe direnen yanları dolayısıyla zorluk çekmek durumunda kalacaklardır.

3. Modernleşme kuramcıları, Batı dışında kalan toplumların mevcut az gelişmişliklerinin ortadan kalkabileceğini ve bunun da bu toplumların gelişmesine ve modernleşmesine bağlı olduğunu ortaya koymuşlardır. Modernleşmeci düşünürler, Batı dışında kalan toplumların mevcut durumlarından kurtulabilmeleri için toplumsal alanın her yönden kalkınması gerektiğini belirtmekte ve Batı dışı dünyanın kalkınması sürecini genel modernleşme süreci ile özdeşleştirmektedir. Batı dışında kalan toplumların modernleşme sürecine katılmaları olanaklıdır. Ancak bu olanağın gerçekleşmesi için onlara dışarıdan yardımcı olmak gerekmektedir. Bu çerçevede dışsal müdahale mekanizmalarının nasıl oluşturulması ve işletilmesi gerektiği sorusu da yine modernleşme kuramı içerisinde önem kazanmıştır. Çünkü Batı’da modernleşme içsel ve doğal işleyişi olan bir sürecin ürünü olarak uzun bir sürede ortaya çıkmıştır. Batı modernlik adı verilen son ve en mükemmel aşamaya varana dek kendi içsel dinamiklerinden yararlanmıştır. Batı sürekli hareket halinde olmuş ve birçok farklılaşma süreci ile karşı karşıya gelmiştir. Buna karşın, Batı dışında kalan toplumlar durağan toplumlardır ya da en iyi olasılıkla çok uzun sürelerde, yavaş değişerek varlıklarını sürdüren toplumsal yapılara sahiptirler. Bu yavaş işleyen ya da hiç işlemeyen değişim sürecinin ise dışarıdan müdahaleyle harekete geçirilmesi gerekmektedir.²⁰²

4. Batı dışında kalan toplumlara Batı’nın mevcut kazanımlarına kaynaklık eden dinamikler taşınmaya çalışılacaktır. Batılı olmayan az gelişmiş toplumlar, Batı’nın üstünlüğüne ve modernliğine gerekçe olan nitelikleri ya transfer yoluyla ya da kendi iç dinamikleri tarafından üretilmeleri suretiyle, elde etmek durumundadırlar. Gelişebilmenin en temel şartı budur. Kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için bir yandan toplum içerisinde, kültürel unsurlara bağlı olarak gündeme gelen, girişimci bir ruha serbestiyet (özgürlük) kazandırılması, bir diğer yandan da modernlik rüzgarlarının dışarıdan içeriye doğru esmesi gerekmektedir.

202 “Dolayısıyla, Batılı olmayan toplumlarda modernleşme, her halükarda, Batılı toplumların dışarıdan müdahalesi sonucunda ortaya çıkan bir değişim sürecini ifade eder.” Bkz., (126), Köker, s. 51.

5. Modernleşme kuramcıları, bu amaçlar doğrultusunda gerek ulusal gerekse de uluslararası düzeyde siyasi, toplumsal ve ekonomik düzenlemelerin yapılması ve belli planlamalara gidilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Amerika Birleşik Devletleri en modern toplum biçimini temsil ettiğiinden ve dünyadaki önder toplum tipini oluşturduğundan bu süreçler onun tasarladığı dünya düzeni içerisinde gerçekleştirilmelidir. Ayrıca, Üçüncü Dünya'da modernleşmenin, Batı'da eğitim görmüş ya da Batılı değerleri benimsemiş öncü kadrolar tarafından oldukça ileriye götürülebileceğine de inanılmaktadır.

6. Modernleşme paradigmasından hareket eden gelişme analizleri, modern Batı toplum düşüncesinin en temel unsurlarını bünyesinde barındırmakta, yaşanan toplumlararası çekişme ortamında genelde Batı'nın özelde ise Amerika'nın çıkarlarını göz önünde bulundurmakta ve bu çerçevede makro boyutta iddiaları olan bir toplumsal değişme kuramı ortaya koymaktadır. Modernleşme kuramı, bu çerçevede kimlik kazanmakta ve kalkınma probleminin salt ekonomik bir süreç olarak algılanmasına karşı çıkarak toplumların gelişme süreçlerini onların modernleşme deneyimleriyle birebir ilintilendirmektedir. Modernleşme kuramı bu haliyle kalkınma sorununa dair yapılan açıklamaların sınırlılıklarını ortaya koymakta ve kalkınmanın toplumsal alanın bütün kılcal damarlarında hissedilmesi gereken oldukça kapsamlı bir süreç olduğunu öne sürmektedir.